

HITES SÁNDOR

*Hypotheka vagy hypothesis: a valóságos és a képzeletbeli a Hitel gazdaságtanában**

...of all beings that have existence only in the minds of men, nothing is more fantastical and nice than Credit; it is never to be forced; it hangs upon opinion, it depends upon our passions of hope and fear; it comes many times unsought for, and often goes away without reason, and when once lost, is hardly to be quite recovered...

Charles Davenant: *Discourses on the Public Revenues* (1697)¹

Hogy mi számít valóságosnak, mintha egyre inkább gazdasági megfontolások függvénye volna. Mintha a gazdaság afféle végső valóságként szolgálna, amelyen minden egyéb megméréndő: a gazdaságosság kívánalma gyakran az ésszerűséggel válik egyjelentésűvé, a termelés és fogyasztás, a kereslet és kínálat logikája pedig kiterjeszkedik a gazdaság világán túli társadalmi, politikai, kulturális, érzelmi valóságokra. Ez óhatatlanul mentális világunk

* A tanulmány elkészítéséhez szükséges kutatásokat a Royal Society of Edinburgh – Caledonian Research Fund 2012-es edinburghi ösztöndíja tette lehetővé. (The research for this article was supported by the Royal Society of Edinburgh – Caledonian Research Fund in 2012.) (Köszönöm továbbá Halmos Károly a dolgozat egy kezdeti állapotához fűzött megjegyzéseit.)

¹ „mindazon dolgok közül, melyek csupán az emberek elméjében léteznek, egy sem annyira különös és tetszetős, mint a Hitel; nem lehet kieroszakolni, véleményen, a remény és a félelem szenvedélyén függ, sokszor kéretlenül is megjelenik, sokszor ok nélkül eltűnik, és ha egyszer elvesztettük, többé aligha szerezhettjük vissza.” (saját fordításom – H.S.)

leszűkítésével is jár: a gazdasági valóságot fürkésző (és azt létrehozó) tekintet számára bármely dolog vagy cselekvés olyan egynemű mezőben jelenhet meg, amelyet pusztán *hasznosságok* (vagy hiányaik) töltenek ki.²

A nem-gazdaságinak a gazdaságira redukálása felől mintha minden szimbolikus visszavezethető volna valami anyagira. Másrészt viszont mintha ez az anyagi egyre végletesebben anyagtalanná lenne – gondoljunk a pénz történeti útjára a nemesfém-érmétől a papírpénzen át az elektronikus hitelkártyáig és az internetes átutalásokig.³ A gazdasági összefüggések kitalált, virtuális világokba helyeződnek, egyre távolabb azoktól a társadalmi gyakorlatoktól, amelyekre vonatkoznak.⁴

A szimbolikus és az anyagi, a képzeletbeli és a valóságos gazdasági összefonódásának egyik kulcsfogalma a *hitel*. Ennek újkori alaköltése egyszerre kötődött a racionális, érdekkövető, haszon-maximalizáló *homo oeconomicus* képzetének létrejöttéhez, másrészt, mint a mottóul választott 17. század végi idézet is sugallja, értelmezését éppennyire átszötte a fantázia, a képzelet, a szenvedély, a vágy szerepének felismerése.⁵ A következőkben abból a fel-

² A neoklasszikus közgazdaságtan hasznosság (utility) fogalmának és az abból előálló homogén világnak a feszültségéről a mindennapi tudat heterogén valóságképével: Scott MEIKLE, *Quality and Quantity in Economics: The Metaphysical Construction of the Economic Realm*, *New Literary History* (31)2000/2, 247–268. Egy ideje a tudományfilozófia is foglalkozik a gazdaságtan „realizmusával”. Donald (Deidre) McCloskey 1985-ös könyve (*The Rhetoric of Economics*, University of Wisconsin Press) nyomán sokan mellett érvelnek, hogy a gazdaságtan nem a valóság könnyörtelenül tárgyilagos megjelenítője, hanem társadalmi, politikai és tudományos színtereken folyó retorizálás vagy történetmondás. E kihívás fényében a gazdaságtan igazság-igényéről: *Beyond Rhetoric and Realism in Economics. Towards a reformulation of economic methodology*. eds. Thomas A. BOYLAN, Paschal F. O’GORMAN, London, New York, Routledge, 1995.

³ vö. Jean-Joseph GOUX, *Cash, Check, or Charge? = The New Economic Criticism*, eds. Martha WOODMANSEE, Mark OSTEEN, London and New York, Routledge, 1999, 98–110.

⁴ Ezt a 2008-tól élesedő hitelválság és folyamányai valamelyest a közfigyelem előterébe vonták. Sokak számára állhatott elő a benyomás, hogy napjaink alig átlátható pénzügyi műveleteinek fényében a gazdaság algoritmikus modelljei, matematikailag kifejezett tényei kitalált vagy egyenesen manipulált konstrukciók.

⁵ Az idézetet lásd: J. G. A. POCOCK, *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*, Princeton, London, Princeton University Press, 1975, 439. Arról, hogy a 18. század elején a hitel (Machiavelli *Fortunájának*

tevésből indulok ki, hogy a valóságot gazdasági összefüggésekben láttató szemlélet, a világot a gazdaságtan szókincsével leíró nyelv magyarul Széchenyi István *Hitel* című művével jön létre vagy válik hatékonyá.⁶ A hitel képzetének középpontba állításával a gazdaság valóságának és a valóság gazdasági jellegének az összefüggése nála is rögtön a szimbolikus és az anyagi, a képzeletbeli és a valós ellentmondásos viszonyával találta szemben magát. Nem véletlenül, hiszen a hitel annyiban mélyen fikciós jellegű, amennyiben képzeletben előlegez meg valamit, ami még nem áll fönn. A megelőlegezés aktusa és a megelőlegezett esemény (a kölcsön visszafizetése) közé olyan történet íve húzható, amelynek befejezése (s így értelemmel telítése) szűk-ségképpen felfüggesztésben (és gyakran örökös elhalasztódásban) áll.

Ennek fényében azt járom körül, hogy a *Hitel* miként igyekezett a hitel képzetében megalapozni valós és képzeletbeli különbségét, s ebben a törekvésében milyen gazdaságelméleti környezethez és milyen eszmétörténeti vitahelyzethez kötődött.

A vagyon boldogsága

A *Hitel* némely fejezetének címét adó megállapítások (ügymint: „A’ magyar birtokos szegényebb, mint birtokához képest lennie kellene”; „A’ Magyar nem birja magát olyan jól, mint körülményei engednék”) háttérben mintha az a meggyőződés állna, hogy emberi törekvéseink megvalósulása, az élet minősége, vagyis a *jólét* (a kor jellemző szóhasználatában: *jólét*), a minél

---

mintájára) mint törékeny, csalfa és szeszélyes nő jelenik meg: *Uo.*, 452–453. A Defoe egy 1706-os írásában megalkotott, egyszerre szűzies és csábító allegorikus nőalakról (*Lady Credit*) és a hitel feminizálásáról általában: Marieke DE GOEDE, *Virtue, Fortune, and Faith. A Genealogy of Finance*, Minneapolis, London, University of Minnesota Press, 2005, 21–46. (Érdemes fölfigyelni rá, hogy könyve ajánlása révén Széchenyi is a női nemhez kapcsolja a hitelt, de jellemző módon nem hisztérikus hetérákra gondol, hanem erényes anyákra.)

⁶ Kétségtelen, hogy nem Széchenyi foglalkozott először magyarként vagy magyarul gazdasági kérdésekkel, illetve nézte a közgazda szemével a valóságot, de ő volt képes politikai nyomatékot, jogi és társadalmi következményeket rendelni ehhez. Ezzel egyrészt új mentalitást szorgalmazott, de már támaszkodhatott is a „szerzési vágy” egykorú hazai térnyerésére: vö. DOBSZAY Tamás, *Széchenyi a hazai társadalom gazdasági viselkedéséről*, *Agrártörténeti Szemle* (51)2010/1–4, 106–115.

nagyobb vagyon birtoklásának volna a függvénye. Egyszerűen szólva, hogy a vagyon volna a *boldogság* kulcsa. Mint ismeretes, Széchenyi eredetileg ez utóbbi fogalmat szánta műve címéül: *Emberekről, vagy Boldogság alapjai*.⁷ S jóllehet ahogy Széchenyi gondolkodása és a *Hitel* okfejtései is sokszor ellentétes vonásokból állnak össze, vagyis a *Hitel* világképe sem szűkíthető erre az egyetlen vonatkozásra, mégis, a boldogság és a vagyon összefüggése a könyv axiómaként tételezett előfeltevései közé tartozik. Mint olvasóival közösen vallott meggyőződésre, mindent legyőző retorikai eszközre hivatkozik rá:

Olaszóim pénzes ládáikat 's erszényeiket vagy egyéb kincseiket hivom állításaim erősítésére bizonyággul. Azokban több eloquentia van, mint minden egyéb okoskodásokban, és szivrehatóbban szólnak mellettem, mint akármilly élő tanú; és ki mondhatja köztünk, hogy egy kevésbé több pénzre nem volna szüksége?⁸

A boldogság és a gazdagság viszonya a 18. századi eszmetörténet egyik központi kérdése.⁹ Egyetlen elemet emelve ki ennek összetett problematikájából, Adam Smith a modern gazdaságtan alapszövegében, *A nemzetek gazdagságában* (1776) úgy látja, a gazdaságilag fejlődő (vagyis tőkét fölhalmozó) társadalmak boldogak, míg a stagnálók pangóak (dull), a hanyatlók pedig melankolikusak.¹⁰ Hasonló tételezés ott munkál Széchenyi előfeltevései között is, jóllehet a gazdagság és a boldogság összefüggése éppen a *Hitel* megjelenése

⁷ VISZOTA Gyula, *A kortársak Széchenyi Hiteléről*, ItK 1935/2, 113.

⁸ GRÓF SZÉCHENYI István, *Hitel*, Pest, Trattner és Károlyi, 1830, 221.

⁹ Hume *A kereskedelemről* (1752) című esszéjében írja, hogy „egy állam nagysága és alattvalóinak boldogsága” annak függvénye, „minél nagyobb a magánemberek gazdagsága”. DAVID HUME *összes esszéi* II., ford. TAKÁTS Péter, szerk. KONTLER László, Bp., Atlantisz, 1994, 15. Ugyan Hume a későbbiekben olyan eseteket vizsgál, amikor az állam és az alattvalók érdekei ellentétben állnak, de ezekkel is azt erősíti, hogy a boldogságot a gazdagság biztosítja.

¹⁰ Vö. ADAM SMITH, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. A Selected Edition*, ed. Kathryn SUTHERLAND, Oxford, New York, Oxford University Press, 1993, 81. Smith 1759-ben megjelent erkölcsstani művében amellől érvel, hogy az a meggyőződés, miszerint a vagyon boldogsághoz vezet, illuzórikus látszat, de mégis ez az önmegtévesztés ösztönzi iparkodásra az emberiséget: Uő, *The Theory of Moral Sentiments*, eds. D. D. RAPHAEL, A. L. MACFIE, Oxford, Oxford University Press, 1976, 183. Az utóbbi mű szemelvényes magyar fordításában is elérhető részt, miszerint a vagyon az elismertség kivívásának, vagyis a hiúság kielégítésének az eszköze és nem öncél, lásd: Uő, *Az erkölcsi érzelmek elmélete = Brit moralisták a*

körülí évtizedekben válik problematikussá. A Smith utáni nemzedék legjelentősebb gazdasági gondolkodói közül Thomas Malthus és David Ricardo (mindkettőjük neve felbukkan a *Hitelben*) vitáinak egyik vonulata éppen erre vonatkozik. Malthus olyan állapot lehetségsége mellett érvel, mikor a növekedés nem növeli automatikusan a közboldogságot (a nemzet gazdagsága általában nő, a bérek mégis csökkennek); Ricardo szerint viszont a gazdagságnak pusztán azt kell megmondania, hogy miként lehetünk gazdagok, de ennek kívánatosságát nem kell megindokolnia.¹¹ Míg tehát Ricardo szemében gazdagodás és boldogság egymástól független változók, addig Malthus szerint a gazdagodás és a (köz)boldogság ugyan azonos, de oksági összefüggésük Smith-hez képest fordított: nem a vagyon teremti a boldogságot, hanem akkor értékes a vagyon, ha boldogságot teremt.¹²

A boldogság és a jólét azonosítása a kor számos magyar nyelvű szövegéből is kiolvasható. A szótáríró Fogarasi János 1846-ban megjelent, az 1840-ben (többek között Széchenyi szorgalmazására) bevezetett váltó- és kereskedelmi törvényekhez írott terjedelmes kommentárjának első mondata így hangzik: „Jólét az ember egyik fő célja”. A kifejtésben a következőket találjuk:

Minden érzéki lény, tehát az ember is érzéki részére nézve, jólétre vagyis érzéki vágyainak kielégítésére, érzéki boldogságra törekszik. A polgári társaságbeli jólét egy a gazdagsággal, azaz

---

XVIII. században, ford. FEHÉR Ferenc, szerk. MÁRKUS György, Bp., Gondolat, 1977, 458–462.

¹¹ Vö. [Donald WINCH], *Higher maxims: happiness versus wealth in Malthus and Ricardo* = Stefan COLLINI – Donald WINCH – John BURROW, *That Noble Science of Politics. A Study in Nineteenth-Century Intellectual History*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983, 63–89.

¹² A 19. század közepétől a klasszikus gazdaságtan laikus kritikusaiknak és belső ellenzékeinek a szemében a gazdagodás és a boldogság kifejezetten egymást kizáró viszonyba kerül. John Stuart Mill nézeteiről a gazdasági növekedés nélküli társadalom boldogságáról, illetve John Ruskinról és a vagyon (*wealth*) ellenfogalmaként képzett, az „életellenes” fogyasztást jelölő *illth* kifejezésről: Donald WINCH, *Wealth and Life. Essays on the Intellectual History of Political Economy in Britain, 1848–1914*, Cambridge, Cambridge University Press, 2009, 67–68, 106–107. Itt kell megemlíteni Marxot is, aki már 1844-ben úgy értékelt, hogy mivel a társadalom gazdagodása tagjai többségének szenvedéséhez vezet, ezért a nemzetgazdaság, ahogy azt klasszikus elméletalkotói leírták, célja a társadalom *boldogtalansága*. Vö. Karl MARX, *Gazdaságfilozófiai kéziratok 1844-ből*, Bp., Kossuth, 1970, 10.

polgári társaságban csak gazdagság ad jólétet, csak az boldog érzékileg (vagy külsőképen) is a polgári társadalomban, a kinek műveltségéhez képest van mivel érzéki vágyait kielégítenie, van mivel a jólét eszközeit megszereznie.¹³

Látható, hogy a *jólét* és a *jól-lét* itt is megszorításokkal azonos: a gazdagság az ember *egyik* fő céljának minősül, s a boldogsággal való azonossága csak alacsonyabb rendűnek sugallt területen, az emberre mint „külső”, „érzéki” (vagyis nem benső, erkölcsi) lényre nézve lesz érvényes. Maga az elválasztás is igen jellemző persze: azzal, hogy a gazdagodás vágya, ha a szellemet nem is, de a társadalmi létet meghatározza, az emberi létből kihasad annak nyilvános része és a gazdaság függvényévé válik.¹⁴ Hasonló elválasztást tesz nagyjából ugyanekkor, 1844-ben John Stuart Mill is, mondván, a politikai gazdaságtan az emberről csak a maga gazdasági létére szűkítve beszélhet, „mint olyan lényről, aki vagyont birtoklását kívánja, és aki képes megítélni az ezen cél elérésére szolgáló eszközök egymáshoz mért hatékonyságát”.¹⁵ Itt egyrészt a *homo oeconomicus*, vagyis a gazdasági lényként értett ember létrejöttének

¹³ FOGARASI János, *Magyar váltó- és kereskedési jogtan*, Pest, Eggenberger, 1846, 1. Egyetlen további példát említve, GRÓF BETLEN Domokos 1831-es *A' Nemzeti jólétről* című munkája úgy látja: „az igazságosan szerzett vagyonság – a' Nemzet boldogságának fundemantoma” = *Magyar közgazdasági gondolkodás. A közgazdasági irodalom kezdeteitől a II. világháborúig*, szerk. BEKKER Zsuzsa, Bp., Aula, 2002, 221.

¹⁴ A vagyon és az egyéni vagy közboldogság azonosítása és elkülönbötetése a 19. század magyar eszmetörténetében is bejárja a maga útját. Az anyagi-anyagi fejlődés szorgalmazásának végig megvan a maga erős ellenáramlata, mind erkölcsi-szellemi, mind nemzeti-politikai tekintetben. Ez a feszültség jelenik meg már Kazinczy Ferenc és Berzeviczy Gergely 1810-es évekbeli polémiájában, ez érhető tetten az 1850-es évek „Tudomány, magyar tudós” vitájában, s áthatja a századvéget is, többek közt Arany László és Asbóth János életművét. A kettő közti egyeztetés igénye jelenik meg Iványi-Grünwald Béla *Hitel*-értelmezésében is, miszerint Széchenyi itt az anyagi gyarapodásnak a nemzeti elvvel való összhangját teremti meg, összeolvasztva a Kazinczy–Berzeviczy-vitában még ellentétes pólusokat: IVÁNYI-GRÜNWARD Béla, *Gróf Széchenyi István Hitel című munkája. Történeti bevezetés* = SZÉCHENYI István, *Hitel. A Taglatat és a Hitellel foglalkozó kisebb iratok*, szerk., bev. Uő., Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1930, 233–235. (Magyarország újabb kori történetének forrásai. Gr. Széchenyi István összes munkái. II.)

¹⁵ „solely as a being who desires to possess wealth, and who is capable of judging the comparative efficacy of means for obtaining that end”, John Stuart MILL, *On*

lehetünk tanúi, de úgy, hogy annak fölmutatásával közvetve mind Fogarasi, mind Mill azt is sugallja: az ember *több*, mint pusztán gazdasági lény.

A homo oeconomicus, a morálflozófia és a republikanizmus

A *Hitel* gondolatmenetét átszövik az önérdeket követő kalkuláció, a „haszon vagy nyereség reménye” által „mozdított”, „száraz”, „hidegvérű ’s józan számolás” üdvös voltára vonatkozó megjegyzések.¹⁶ Érvelhetni amellet (jelen kötetben így tesz Szegedy-Maszák Mihály és Takáts József is), hogy Széchenyi itt ennek ellenére sem a kizárólag haszonelvű döntéseket hozó homo oeconomicus alakját állítja eszményként kortársai elé. Ezt az elhatárolást az a vélelem is ösztönözheti, hogy ezzel Széchenyit sekélyes gondolkodóvá tennénk: vagyis mintha a haszonelvűség tekintetében az anyagiasság (a már Dessewffy József által is szóba hozott Shylock-mentalitás) vádjáról volna szó, amely alól föl kell menteni.¹⁷ Ezzel szemben én arra hajlanék, hogy Széchenyi valamiként csakugyan a haszonvágytól hajtott homo oeconomicusról beszél,

---

the Definition of Political Economy = The Collected Works of John Stuart Mill, Volume IV – Essays on Economics and Society Part I, ed. John M. ROBSON, Toronto, London, University of Toronto Press, Routledge and Kegan Paul, 1967, 309–340.

¹⁶ SZÉCHENYI, *i. m.*, 76–77.

¹⁷ Vö. DESSEWFFY József, *A Hitel című munka taglalata = Hitel. A Taglalat és a Hitellel foglalkozó kisebb iratok, i. m.*, 600–601. Hasonló szándékkal igyekezett kibékíteni a vallásos hitet és a haszonelvűséget: PROHÁSZKA Ottokár, *Gróf Széchenyi István vallásossága = Széchenyi eszmevilága*. I., Bp., Franklin, 1912, 48–66. A nyíltan vállalt anyagi haszonelvűsége számos példát lehet hozni Széchenyi szövegeiből és tevékenységéből, ahogy az ellentétére, az önérdeket háttérbe szorító cselekedetekre vagy azok szorgalmazására is. Az előbbieket a Széchenyi-mitológiában azért szorulnak magyarázatra, mert nem illenek bele a nemzetért való önzetlen munkálkodás étoszába, amelynek *ajándék*-ökonómiája nem csupán a Széchenyi-képet határozta meg, hanem, máig hatóan, általában a magyar nacionalizmus 19. századi felfogását is nemzet és polgár, közösség és egyén viszonyáról. Az *ajándék*-ökonómiáról és szerepéről Széchenyi vagyon-felfogásában: HITES Sándor, *A vagyon kegyelme. Gazdaság és vallás kapcsolatáról Széchenyinél = „Visszhangot ver az időben”*: Hetven írás Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára, szerk. BENGI László, HOVÁNYI Márton, JÓZAN Ildikó, Pozsony, Kalligram, 2013, 111–119.

ám olyan sajátos kiterjesztésben, melyben a pénz iránti vágy egységben áll mindennemű egyéb vágyakkal:

Haszonkeresés nélkül nem történik semmi a világon, úgy mint lehetetlen okozatot vagy következtést képzeni ok nélkül, csak-hogy egyik pénzbeli haszon, másik becsület, harmadik halhatatlan név, megint más menyecske vagy éppen mennyország utáni vágy.¹⁸

A haszonkereső embernek ez a kiterjesztett értelmezése egyrészt a nyereséget minden emberi tevékenység és törekvés végső *okaként* tételezi, amelynek minden földi (és égi!) jelenség az okozata, másrészt a haszon képzetében a gazdasági gyarapodást egybefogja morális, libidinális és teológiai ökonómiákkal.¹⁹

Széchenyinek az erkölcsöt, üdvösséget, presztízst és vagyonosodást összefüggésben látó szemlélete 18. századi jelenséggel rokonítható, nevezetesen a *morálfilozófiával*.²⁰ A skót felvilágosodásnak ez a nézetrendszere, legjellemzőbben Adam Smith életművének szerteágazó jellegében tetten érhetően, a gazdaságtant a politika- és társadalomelmélet, a lélektan, az esztétika, a teológia, az erkölcs- és a történetfilozófia integráns részeként tekintette.²¹ Olyan gondolatrendszerrel van szó, amelyben az egyes területek végső soron a jogtudomány megalapozásában működnek közre, vagyis a gazdaságtan maga is ennek egyik logikailag alárendelt ága.²² Az a beállítás, hogy a gazdasági

¹⁸ SZÉCHENYI, *i. m.*, 147–148.

¹⁹ A „libidinális ökonómia” Lyotard kifejezése arra, hogy a nem számszerűsíthető vágy ott rejlik minden, látszólag kalkulálható egyenértékre alapuló csereforgalomban: Jean-Francois LYOTARD, *Libidinal Economy* [1974], trans. Iain Hamilton GRANT, London, Continuum, 2004. A „teológiai ökonómiaról” lásd a 25. lábjegyzet hivatkozását.

²⁰ Ennek átfogó bemutatását magyarul lásd HORKAY HÖRCHER Ferenc utószavában (*A mérséklet filozófiája a skót felvilágosodásban*) az irányzat szövegeiből készült válogatásához: *A skót felvilágosodás. Morálfilozófiai szövegyűjtemény*, vál, szerk. Uő., Bp., Osiris, 1996, 295–395.

²¹ Az életmű tágasságát érzékelteti, hogy Smith egyaránt jelentékeny alkotott gazdaságtanban (*The Wealth of Nations*), erkölcsstanban és pszichológiában (*The Theory of Moral Sentiments*), esztétikában és nyelvfilozófiában (*Lectures on Rhetoric and Belles-Lettres*), illetve jogtudományban (*Lectures on Jurisprudence*).

²² *A nemzetek gazdagsága* negyedik könyvének bevezetőjében Smith a politikai gazdaságtant mint az államférfi vagy a törvényhozó tudományának egy ágát („a branch

tevékenység a jogi, erkölcsi, társadalmi, politikai, vallási magatartással együtt érthető meg, Széchenyi számára még teljességgel érvényes összefüggés, jól lehet saját korának gazdaságtanában a szűken vett gazdasági folyamatok, melyek a természeti törvényekhez hasonló erejű szabályszerűségeknek engedelmeskednek, már egyre inkább *önmagukban* értelmezendőknek számítottak, s nem kapcsolódtak az egyéni és közösségi gyarapodás politikai, erkölcsi, vagy lélektani megítéléséhez.²³ A morálfilozófia szemléleti tágassága és a gazdaságtan átfogó társadalomelméleti jellege, melyet művében még Széchenyi is képvisel, a *Hitel* megjelenésének idején tehát már visszavonulóban van. Pontosabban, ez a *Hitel* megjelenése körüli időszak egyik ütközőpontja. Ricardo szemében a gazdaságtan már „szigorú tudomány, mint a matematika”, amelynek nem kell tekintettel lennie erkölcsi vagy társadalompolitikai megfontolásokra, míg Malthus számára, jóllehet az általa felállított „népesedési elv” is matematikai összefüggés, a gazdaságtan továbbra is a politikai, teológiai és erkölcsstani vizsgálódások speciális esetét jelenti, kifejezetten a matematika ellenében.²⁴ Erre a különbségre nézve fönnáll némi érintkezés a *Hitel* szemlélete és a Malthus nyomán bontakozó ún. keresztény vagy „evangéliumi” (evangelical) gazdaságtannal is. Ez utóbbi szerint a gazdaság törvényei magának a gondviselésnek a rendelkezései, isteni tervet tükröznek, s ennyiben a gazdasági élet megpróbáltatásai az egyén morális fejlődéséhez biztosítanak terepet.²⁵ Széchenyi ugyan, ahogy erre később kitérek, a gazdasági folyamatokról a

---

of the science of a statesman or legislator”) jellemzi: SMITH, *Wealth of Nations. i. m.*, 275. Smith rendszerének jogtudományi (*jurisprudence*) fókuszáról: István HONT – Michael IGNATIEFF, *Needs and Justice in the Wealth of Nations = Wealth and Virtue: The Shaping of Political Economy in the Scottish Enlightenment*, eds. UŐK, Cambridge, Cambridge University Press, 1983, 1–44. Arról, hogy Smith életműve mennyiben egységes rendszer: Athol FITZGIBBONS, *Adam Smith’s System of Liberty, Wealth, and Virtue*, Oxford, Clarendon Press, 1993, 3–22.

²³ Jellemző, hogy a *politikai gazdaságtan* nevéből a 19. század során kikopik a „politikai” jelző, hogy helyet adjon az önelvű „közgazdaságtannak”. A gazdaságelmélet diszciplináris helyének és a többi tudásterülethez való viszonyának a megváltozásáról: Claudia C. KLAVER, *A/Moral Economics: Classical Political Economy & Cultural Autonomy in Nineteenth-Century England*, Columbus, Ohio State University Press, 2003, xi–xxvi, 1–30.

²⁴ Vö. Donald WINCH, *Riches and Poverty: An Intellectual History of Political Economy in Britain. 1750–1834*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996, 286–287.

²⁵ Ennek ismertetését l. HITES Sándor, *Isteni ökonómiák: a klasszikus brit politikai gazdaságtan és a kereszténység kapcsolatáról = Gazdasági teológia*. szerk. FOGARASI

természettörvények hasonlatosságára beszél, és arra sem utal, hogy azok a gondviselés tervét valószínűsítik meg, a hitel képzetének viszont, amellett, hogy a gazdaság működésének közegeként és mozgatójaként kezeli, teológiai kiterjesztést is ad. Okfejtése egyik sarokköve, hogy „tágosb értelemben” a hitel mint *hit* nem más, mint „azon láncz, mellyel az emberiség össze van kapcsolva a’ Mindenhatóval”.²⁶

A *Hitel* tehát afféle diszciplináris átmenetben áll. A haszon képzetének kiterjesztett értelmezésére és az okfejtések tematikai tágasságára, vagyis a gazdasági, pénzügyi, jogi, történeti, erkölcsi és politikai okfejtések egymásba ágyazására nézve a 18. század örököséként szólal meg, viszont a gazdaság törvényszerűségeinek matematikai-fizikai jellegére nézve (erről lásd a 63. lábjegyzethez tartozó idézetet) inkább a gazdaságtan specializálódásának, hivatássá válásának módszertani fejleményeihez áll közel.²⁷ Abból ugyanakkor, hogy Széchenyi számára a gazdasági elemzést erkölcsi, jogi, politikai tényezők is meghatározzák, az is következik, hogy a gazdasági megfontolások saját szűken vett körükön túlra is kiterjeszkednek. Annak az eszjárásának, melyben a gazdaság más területek által meghatározott, de más területeket magához is hasonlít, Széchenyinnél sajátos nyelvhasználati vetülete is van. Szembetűnő, hogy szisztematikusan (vagy éppen esetlegesen, de a maga burjánzó és nem-szisztematikus metaforahasználatában is jellemzően) a gazdaság fogalmaival ragad meg és ír le nem-gazdasági jelenségeket és képzeteket.²⁸ A nemzeti önkép torzulásával összefüggésben említett „hizelkedés” a *Hitel* hasonlata

---

György, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, Szeged, 2013, 186–201.

²⁶ SZÉCHENYI, *i. m.*, 156.

²⁷ A morálfilozófiai indíttatás miatt sem kell, hogy a *Hitel* gazdasági szaktanulmány legyen: a gazdaságtan hivatásosodása előtti szemlélet jegyében érvényesen beszélhetett átfogó jogi, politikai, társadalmi, lélektani és antropológiai keretben. A hivatásosodás a *Hitel* megjelenése körüli évtizedekben megy végbe, Angliában ekkor jönnek létre a gazdaságtani tanszékek, s innentől egy-egy gazdaságelméleti kijelentés eltérő autoritás-fokkal bírhat: megjelenik a szakszerű hozzáértés és az amatőr belebeszélés (laikus bírálólat vagy népszerűsítés) különbsége, s ezzel az egyes megszólalások által megcélzott közönség is rétegződik: vö. KLAVER, *i. m.*

²⁸ Ez a fajta nyelvhasználat viszont talán már kifejezetten 19. századi fejlemény. Arról, hogy az angol romantikusok azzal együtt állították szembe magukat a gazdaságtannal, hogy átvették annak terminológiáját: Catherine GALLAGHER, *The Body Economic. Life, Death, and Sensation in Political Economy and the Victorian Novel*, Princeton, Oxford, Princeton University Press, 2006. 26–28.

szerint azért „a valóval olly ellenkező”, mert az „álpénzhez” hasonlatos.²⁹ Más esetben, a történelemhez, a múlthoz fűződő viszonyban Széchenyi azt kárhoztatja, hogy honfitársai azt valaminő adósságnak fogják föl, leróhatatlan tartozásnak. Itt nem is a viszony gazdasági jellegét vitatja, hiszen a nemzet és tagjai közti viszonyt maga is gazdaságinak, adósság-jellegűnek tekinti: mint fejtegeti, hazánknak részint adóval, részint morális kötelességek teljesítésével fizetünk.³⁰ Amit viszont ebben az összefüggésben helytelenít, az a tartozás képzetének időbeli iránya, vagyis az, hogy a múlt érdeke előbbre való volna a jelenénél: „az élők *haszna* ezen köpönyeg alatt a holtak emlékezetének áldoztatik fel”, pedig „többel *tartozunk* az élőknek mint a' holtaknak”.³¹

A *Hitel* továbbá azért is tekinthető a morálfilozófiai szemlélet kései megnyilvánulásának, mert az általa kiváltott vita is rokonságot mutat a *polgári erény* (civic virtue) és a kereskedőállam körüli 18. századi brit vitákkal, melyek megoldására voltaképp a morálfilozófia létrejött.³² Elsősorban a Dessewffy Józseffel folytatott pengeváltásra gondolok, mely földidézte mindazon érveket és pozíciókat (úgymint a földbirtokos és a pénzember, a heroizmus és az anyagi érdek, a katonai vitézség és a haszonkeresés, a nemesfém és a papírpénz, a mezőgazdasági termelés és a hitelalapú pénzgazdaság, az arisztokrata családok integritása és a piacosodás ellentétét), melyek e száz évvel korábbi vitákat áthatották.³³ A polémiák gyökerét az angol forradalom utáni konszolidációt a

²⁹ SZÉCHENYI, *i. m.*, xvi.

³⁰ *Uo.*, 232–233.

³¹ *Uo.*, 198. (kiemelés nem az eredetiben)

³² Arról, hogy Smith a „modernitást” igazolja a republikánus erényeket valló „polgári humanizmus” (*civic humanism*) ellenében: HONT – IGNATIEFF, *i. m.*, 2. Ezzel szemben arról, hogy a „polgári humanizmus” és a skót felvilágosodás gazdaságtana összeér („the last of the civic humanists was the first of the Scottish economists”): POCOCK, *Virtue, Commerce, and History. Essays on Political Thought and History, Chiefly in the Eighteenth Century*, Cambridge, New York, Melbourne, Cambridge University Press, 1985, 123.

³³ Az itt következő szükségképpen elnagyolt vázlatban elsősorban Pocock alpműveire támaszkodtam: *The Machiavellian Moment*, *i. m.*, (különösen a földbirtok és a hitel viszonyáról szóló XIII., illetve az erény, a szenvedély és a kereskedelem kapcsolatával foglalkozó XIV. fejezetre: 423–505); illetve *Virtue, Commerce, i. m.* (különösen a tulajdon és a tekintély, a politikai és a történeti idő, illetve az ingó vagyon 18. századi kérdéseivel foglalkozó tanulmányokra: 51–72, 91–102, 103–124.)

17–18. század fordulójától követő „pénzügyi forradalom” adta.³⁴ Ennek során a liberális (whig) kormányzatok alatt létrejön az *államadósság* (national debt) intézménye (amely az uralkodóház adósságait alakítja át és helyezi egy sajátos intézmény, a nemzeti bank, a 20. század közepéig magánvállalkozásként működő Bank of England kezelésébe), a tőzsde és a kereskedelem fejlődésével új hiteleszközök és befektetési formák alakulnak ki, s megjelenik egy új osztály, a tőkék járadékaiból vagy pénzügyi spekulációkból élők. Abbéli félelmükben, hogy ezzel a politikai és a gazdasági nyomatek a földbirtokosi osztályról áttevődik az új pénzügyi osztályra, a kor konzervatív (tory) értelmisége mindebben általános politikai és erkölcsi hanyatlást látott. (Ezeket az aggodalmakat olyan írók is osztották, mint Swift és Pope, míg az új gazdaság apológétáinak többek közt Defoe és Addison szegődött.³⁵) A konzervatívok által képviselt *republikanizmus* vagy *polgári humanizmus* (civic humanism) azt az erény- és személyiség-fogalmat látta veszélyeztetve, melynek alapját a földtulajdon, a közügyekben való aktív részvétel, a közösség fegyveres szolgálata és a luxustól való önmegtartóztatás jelentette.³⁶ A fegyverforgató, autonóm földbirtokos-polgár eszménye állt szemben a társas viszonyok piaci jellegűvé válásával (ennek korabeli új mentalitásformáit örökítik meg Defoe regényei), illetve az állam- vagy *kö zadósság* (public debt) intézményén alapuló új gazdasági renddel, melyben állam és polgárai mint adós és hitelező függenek egymástól.³⁷

A republikánus erény-fogalomban az erkölcsi és politikai szerepek összefonódtak a vagyon mibenlétére vonatkozó megfontolásokkal. Ezért láthatták a közösség és az egyén erkölcsi-politikai integritására egyaránt veszélyesnek, hogy az új keletű értékhardozó *papírok* (bankjegyek, részvények, váltók, hitellevelek, állami és magánlótó-, valamint életbiztosítási-szelvények) bur-

³⁴ A korszak pénzügytörténetének klasszikus feldolgozása: P. G. M. DICKSON, *The Financial Revolution in England: A Study in the Development of Public Credit. 1688–1756*, London, Melbourne, Macmillan, 1967.

³⁵ Arról, hogy utóbbiak megpróbálták magát a *hitelt erénnyé* alakítani: POCOCK, *Machiavellian Moment, i. m.*, 456.

³⁶ Arról, hogy a „polgári humanizmus” a republikanizmus két történeti modelljéből, a földtulajdon, a szárazföldi expanzió és a polgári milícia talaján álló *firenzei-római*, illetve a tengeri kereskedelem, a zsoldos hadsereg, a béke és stabilitás jegyében működő *velencei* modell közül mennyiben kötődött az előbbihez: HORKAY, *i. m.*, 310–313.

³⁷ POCOCK, *Virtue, Commerce, i. m.*, 68–69.

jánzása és a gazdaság új intézményei (tőzsde, bankok, részvénytársaságok) által bonyolított körforgása révén a földbirtokban rögzített *ingatlan* jellegű vagyon mellett teret nyertek az *ingó* tőkeformák.³⁸ Amíg a merkantilizmus gazdaságában kézzel fogható áruk, javak, termékek cseréje és felhalmozása történik, addig ebben a hitelezés alapú „papírgazdaságban” (*paper economy*), a tulajdon elveszíti a maga (jellemzően a földbirtokban megtestesült) szilárd anyagi valóságát, és anyagtalanná, nem-valós jellegűvé lesz, melynek értéke csak képzeletben megragadható.³⁹ (Amikor például a kor befektetői bankjegyek cseréjével részvényt vásároltak, nem valamely konkrét anyagi valóságra tettek szert, hanem egy virtuális-képzeletbeli tartományban változó időbeli értéket képviselő papírt cseréltek egy másik, hasonló státuszú papírra.) A papíralapú monetáris eszközökkel (*paper credit*) bonyolított, kézzel-foghatatlan vagy képzeletbeli áruk körforgása (és láthatatlan erők révén történő értékfluktuációja: értékük megsokszorozódása vagy elenyészése) olyan helyzetet teremtett, amelyben a magunk és mások vagyonának értékét egyaránt csak diszkurzív eszközökkel (írás, vélemény, szóbeszéd, pletyka) volt lehetséges felmérni. S amennyiben a tulajdon adja a személyiség alapját, ezért ha ez a tulajdon nem valóssá (Pocock kifejezésével: „*unreal*”) válik, hiszen immár nem konkrét anyagi valóság, hanem papírra írott szövegek vagy szóbeli ígéretek birtoklásában áll, akkor maga a személyiség is valóságát veszti, szavai jelentéstelenné és alapjukat veszítetté válnak.⁴⁰ (Ezeket a félelmeket látszott igazolni az 1710-es években a Deltengeri Buborék kipukkanása, a század legnagyobb pénzügyi spekulációjának Nagy-Britannia egészét megrázó összeomlása.⁴¹ A vonatkozó viták jó része ennek az eseménynek a kommentárjaként szolgált.)

³⁸ A papíralapú monetáris eszközök típusairól és 18. századi térnyeréséről: Mary POOVEY, *Genres of the Credit Economy. Mediating Value in Eighteenth- and Nineteenth-Century Britain*, Chicago, London, University of Chicago Press, 2008, 35–55.

³⁹ Montesquieu írja *A törvények szellemében*, hogy a váltó feltalálása révén „a leggazdagabb kereskedőnek is csak láthatatlan javai voltak, amelyeket akárhová el lehetett juttatni anélkül, hogy bárhol is nyomuk maradt volna”, idézi: Albert O. HIRSCHMAN, *Az érdekek és szenvedélyek. Politikai érvek a kapitalizmus mellett annak győzelme előtt*, ford. PÁSZTOR Péter, Bp., Jószoveg, 1998, 80.

⁴⁰ Vö. POCOCK, *Virtue, Commerce, i. m.*, 247.

⁴¹ Erről magyarul: MADARÁSZ Aladár, *Buborékok és legendák. Válságok és válságmagyarázatok II/1–2. A Deltengeri Társaság, Közgazdasági Szemle*, 2011, 909–948, 1001–1028.

A hitelalapú gazdaságot meghatározó fiktitivás tehát mind a személyiség, mind a tulajdon integritására nézve felforgató erőként jelentkezett. Ennek társadalmi jelentősége abban állt, hogy az (érték)papírok cirkulálása, az ingó tőke értékének ingadozása, vagyis a javak és a pénz mobilitása magával hozta a társadalom *mobilitását*, a mássá válás (a bukás és az emelkedés) lehetőségét is. A hitelalapú gazdaság (mint whig ideológia) iránt a tory értelmiség nem csupán azért lehetett bizalmatlan, mert abban az érték spekulatívvá lett, hanem mert az a politikai republikanizmusnak azt az étoszát is fenyegette, amely az erényt és a szabadságot a földbirtokos nemesség gazdasági és erkölcsi függetlenségével azonosította.⁴² Az új kereskedői vagy spekulatív befektetői osztály hazafiúsága ugyanis innen nézve legfeljebb profit-alapú, önérdekű lehetett (azért bíznak az állam jövőbeli prosperitásában, mert az a közhitel révén az adósuk), míg a republikanizmus földbirtokra alapult erény-fogalma a közjó szolgálatát, a közösségért hozott áldozatot minden esetben előbbre valóknak tartotta a magánérdeknél. S eszerint ha az egyéni érdek mozgatja a polgárokat, akkor morális életük nem lehet összeköttetésben a közjóval.⁴³

Ennek az ellentétnek a feloldását célozta Adam Smith okfejtése, miszerint az egyéni érdekek sokaságát a piaci versenyben valamely „láthatatlan kéz” koordinálja, s mikor ki-ki a saját anyagi érdekét követi, végső soron az egész közösség javát szolgálja. Eszerint a közjó éppen a megannyi egyéni önzés akaratlan, senki által nem szándékolt folyománya, s a kifejezetten a közérdek előmozdításáért végrehajtott cselekvés ritkán sikeres.⁴⁴ Annak az eszmetörténeti folyamatnak a részeként, amellyel a kereskedelem, a hitelezés, s általában a pénzszerzés tiszteletet érdemlő tevékenységgé válik,⁴⁵ Smith továbbá a földbirtokhoz kötött erkölccsel szemben olyan gyakorlatias eredményeket hangsúlyo-

⁴² A republikanizmusról: TAKÁTS József, *Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején. Egy tervezett kutatás hipotézise* = T. J., *Ismerős idegen terepen. Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*, Bp., Kijárat, 2007, 171–201.

⁴³ ПОЦОК, *Machiavellian Moment*, i. m., 487.

⁴⁴ „By pursuing his own interest he frequently promotes that of the society more effectually than when he really intends to promote it. I have never known much good done by those who affected to trade for the publick good.”, SMITH, *Wealth of Nations*, i. m., 292. Arról, hogy már Smith előtt, az ugyancsak skót James Stuart gazdaságtanában (*Inquiry into the Principles of Political Oeconomy*, 1767) megjelenik az érv, miszerint ha a polgárok pusztán a közjót követnék, az kormányozhatatlanságot eredményezne: vö. HIRSCHMAN, i. m., 57.

⁴⁵ Erről a folyamatról átfogóan: HIRSCHMAN, i. m.

zott, mint az alkalmazkodóképesség, a takarékoság, a mértékletesség. Ezek az erények nem pusztán megfértek a kereskedőállam értékrendjével, hanem kölcsönösen erősítették egymást, azt sugallva, hogy az erényhez és a vagyonhoz egyazon út vezet.⁴⁶ A monopóliumoktól és regulációktól megtisztított, verseny alapú *szabadpiac* eszerint azért serkenti a gazdaság növekedés mellett az erényeket is, mivel az előbbi megadja azokat az anyagi jutalmakat, amelyek visszaigazolják utóbbiak gyakorlását.⁴⁷ Innen nézve a kereskedelem terjedése és az olyan új hitelformák létrejötte, mint a tőke szabad mozgását lehetővé tevő *váltó*, nem a társadalom hanyatlását eredményezik, hanem azzal, hogy hitelt generálnak, éppen a kölcsönös bizalom képességével ruházzák föl a polgárokat.⁴⁸

Széchenyi is efféle közösség létrehozását irányozta elő. Azt a Smith által hangsúlyozott emberi vágyat, hogy szüntelen javítsuk helyzetünket, Széchenyi is adottnak, vagy legalábbis kívánatosnak veszi, s maga is a gazdasági gyarapodás és az erkölcsi fejlődés közös alapjának tekintette.⁴⁹ Egyrészt szintén a gazdasági regulációk (céhek, árszabás) eltörlését sürgette, illetve a takarékoságnak, a pontosságnak, a számításnak, a józan életvezetésnek, az őszinteségnek, a kötelességteljesítésnek, anyagi viszonyaink rendben tartásának az erényeit propagálta, vagyis azokat az értékeket, amelyek a piaci társadalom gazdasági előnyei mellett annak erkölcsi hasznát szolgáltatják. Továbbá maga is azt sugallta, hogy az egyéneknek a hitelezésben előálló kölcsönfüggése egyszerre termel jólétet és erényt: a hitel által gerjesztett pénzforgalom és az abból finanszírozott befektetések gazdasági növekedést eredményeznek, a hitelviszonyok fennállásához szükséges bizalmi és jogi garanciák révén pedig lehetővé válik mások erkölcsi-gazdasági szándékainak

⁴⁶ Erről Smith több műve alapján: HONT – IGNATIEFF, *i. m.*, 12.

⁴⁷ Arról, hogy a gazdasági növekedés (tőkefelhalmozás) Smith számára a megfontolt-ság (prudence) és az önuralom (self-command) erényeire alapul: FITZGIBBONS, *i. m.*, 146–147; WINCH, *Riches and Poverty*, *i. m.*, 121–122.

⁴⁸ Montesquieu alapján erről: POCOCK, *Machiavellian Moment*, *i. m.*, 441.

⁴⁹ A helyzetünk javításának vágyát (desire of bettering our condition) Smith úgy tekinti, mint amely születéstől a síríg elkísér minden embert, s kielégítésének legközhönségesebb (most vulgar) módja a vagyon növelése, vagyis a felhalmozás, ami viszont takarékoságot feltételez: vö. SMITH, *Wealth of Nations*, *i. m.*, 203–204. Széchenyi vonatkozó állítását lásd rögtön a *Hitel* második bekezdésében: SZÉCHENYI, *Hitel*, *i. m.*, ix.

és képességeinek kiismerése. Széchenyi szemében ez a kettős cél ruházta föl a hitelt egyszerre morális, társadalmi és gazdasági jelentőséggel.

A *Hitel* vitája azért is mozoghat ebben az eszmetörténeti körben, mert a kor magyar politikai, társadalmi és gazdasági környezete is sok hasonlatosságot mutat azokkal a folyamatokkal, amelyek a 18. század fent vázolt nyugat-európai vitáit előhívták. Az 1790-es évektől Magyarországon is bontakozik a *papírgazdaság*, s ha (ekkor még) nem hoz is olyan befektetési spekulációkat, mint az említett Déltengeri Buborék, az 1810-es évek devalvációs hullámai, illetve az 1820-as évek végének botránya a Grassalkovich-záloglevelek körül, amellet, hogy felforgatták a hitelviszonyokat, hasonló bizonytalanságot szültek az új keletű (papíralapú) monetáris eszközök értékére és megbízhatóságára nézve.⁵⁰

Ezzel együtt Széchenyi ugyan a gazdasági növekedést (mint az egyéni és a közboldogság eszközét), illetve a társadalom erényesítését egyaránt egy új hiteltörvénytől reméli, de eközben maga sem távolodik el a republikánus hagyománytól, vagyis attól a kívánalomtól, hogy a közjó gyámolítását erkölcsi kötelességünknek tartsuk.⁵¹ (Az ezzel járó áldozat-ökonómia jegyében járt el többek közt az Akadémia alapítására tett adománya esetében is.) Két szemlélet, a gazdasági produktivitást hozó önérdék-követés és a közjó republikánus prioritása között ingázik, ahogy voltaképpen e két pólus között mozog vitapartnere, Dessewffy József is. A *Hitel* vitájában Dessewffy sok tekintetben a republikánus értékek védelmezőjeként lép föl, de már maga is kereskedői szemléletű földbirtokosként, aki ugyan gyarapodni kíván, de aggodalommal szemléli, hogy ez a gyarapodás miként mehet végbe a papírgazdaság teremtette értékbizonytalanságban, s hogy a hitelrendszer reformja nem vezet-

⁵⁰ A bankócédulák és államjegyek Monarchiabéli bevezetéséről, illetve annak zökkenőiről: KÖVÉR György, *Infláció, defláció és gazdasági növekedés Magyarországon a 19. században* = K. GY., *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*, Bp., Új Mandátum, 2002. 199–201. Az 1810-es évek inflációjáról: GRÜNWARD Béla, *Széchenyi magánhitelügyi koncepciójának szellemi és gazdasági előzményei és következményei a rendi Magyarországon 1790–1848*, Pécs, Dunántúl Egyetem Nyomdája, 1927, 45–49. A Grassalkovich-ügyről: IVÁNYI-GRÜNWARD, *i. m.*, 71–74.

⁵¹ Arról, hogy Smith is elfogadta a republikánus érvelés több elemét, illetve tisztában volt azzal, hogy az abban foglalt nemes érzületek eltűnése vesztesége is az emberi életnek: HIRSCHMAN, *i. m.*, 113–114.; WINCH, *Riches and Poverty*, *i. m.*, 122.

e vajon nem csupán az erény, hanem (a nemesi földbirtok piacositásával) egyúttal magának a nemzetnek a lehangolásához.⁵²

Dessewffy érvei több tekintetben tükrözik a fent taglalt republikánus erény-fogalmat.⁵³ Egyrészt vitatja, hogy az egyéni érdekkövetés vezetne a közjóhoz. Azért magasztalja a klasszikus kor íróit, mert míg azok a „haszon-célzást” soha nem vették „summum bonum”-nak, addig „most minden a’ vagyon, meg a’ privátus haszon’ gyarapítása körül forog; és a’ pénz, a’ szorgalom, és a’ kereskedés körül. A’ régiek okosabjai a’ köz-jóbul szár-masztatták a’ külön-fogott Jót”.⁵⁴ A közjó és az egyéni érdek közti, az Adam Smith által tételezettel (miszerint előbb az egyénnek kell gyarapodnia, hogy abból „a’ státus gazdaguljon”) ellentétes viszony igazolására idézi a római köztársaság hanyatlását az erény helyére lépő haszonvágnak tulajdonító Sallustius: „publica res magna, privata exigua erat”.⁵⁵ Ugyancsak ebben a keretben értelmezhető, amikor azt veti föl, hogy a Széchenyi által javasolt „pénz-hitelbeli” törvények „megrontanák egész nemzetségöket, másra által-ruházván azt a kötelességet, melly szerint minden hazafi, minden birtokos nemes fáradozni tartozik, hogy mind ön’, és gyermekei’ java, mind pedig a’ nemzeti szorgalom’ tekintetében birtokát mind inkább-inkább virágoz-

⁵² Dessewffy úgy érvelt, ha a nemesi földbirtok az ősiség eltörlésével piacosithatóvá válik, akkor az (elsősorban „kül-földi pénz dús-gazdag emberek” révén) a nemesi családok kiforgatásához vezet majd: DESSEWFFY, *i. m.*, 528, 604–608, 618–619. (Hogy ez miként kapcsolódott számára a nemzet fennmaradásának kérdéséhez, külön tanulmányban tervezem tárgyalni, mégpedig arra tekintettel, hogy Széchenyi és Dessewffy hitellel és piaccal kapcsolatos nézeteiből milyen eltérő közönség-felfogások, a nemzethez tartozás milyen eltérő kritériumai, a nemzetalkotó osztályok egymáshoz való viszonyának milyen eltérő szemlélete következik. Ugyancsak idetartozik, hogy ebben a tekintetben miként látták politika és gazdaság viszonyát, illetve milyen időképzetek alapján milyen történeti folytonossággal és megszakítottsággal számoltak gazdasági és politikai tekintetben.)

⁵³ A *Taglalatot az „ősi alkotmány” politikai nyelvéhez* köti: GERGELY András, *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása*, Bp., Akadémiai, 1972, 121–122. Ez annyiban férhet össze a republikánizmussal, amennyiben az idecitált brit vitáknak is része volt az aggodalom, hogy a kereskedelem a középkori alkotmány (gothic constitution) végét jelenti: vö. POCOCC, *Machiavellian Moment, i. m.*, 434.

⁵⁴ DESSEWFFY, *i. m.*, 524–525.

⁵⁵ A köz ügye nagy, a magánügyek kicsinyek voltak. Uo. (Köszönöm Bátori Anna fordítását. Az idézetet nem tudtam azonosítani.)

tassa”.⁵⁶ Itt arról a republikánus eszményről van szó, amely szerint a föld-birtokos autonómiájába foglalt szerteágazó tevékenységi körök (gazdálkodó, politikus, katona) egyike sem ruházható át az egyes területek specialistáira. (Ezzel szemben Széchenyi, újfent Smith szellemében, éppen a szakosodás, a „munkafelosztás” mellett érvelt.⁵⁷) Önfenntartási feladataink elidegenítése a republikánus erény-fogalom számára azért jelentett vétséget, mivel erre a piacosodás teremt lehetőséget, fizetett szolgálknak viszont magunk is szolgálivá válunk. Jellemző módon ezért kell Dessewffynek a *Taglatban* még a Széchenyi által gúnyolt nemesi felkelés intézményét is védelmébe vennie: a republikanizmus is azért vetette el az államilag finanszírozott hivatásos hadsereget, mert ha mást bízunk meg azzal, hogy harcoljon helyettünk, akkor nem teszünk eleget az önvédelem erkölcsi-politikai kötelességének.⁵⁸

A hitel és a valóság ökonómiája

A gazdaságtani és eszmetörténeti környezet vázolója után most térjünk vissza a *Hitel* gazdaság-felfogásának vizsgálatához. Abból a feltevésből indulok ki, hogy amit a *Hitel* a gazdaság révén meg kíván mutatni, az nem más, mint maga a *valóság*. A valóságról való tudás (és annak eszközei: az önismeret és a világismeret) érvelésének leggyakrabban visszatérő kívánalmai: „a’ dolgot úgy kell venni, mint van, ’s nem mint lennie kellene”.⁵⁹ A valóságismeret Széchenyi számára nem elsősorban episztemológiai kérdés, hanem politikai és társadalmi relevanciával bír. Könyvének címezettje, a magyar birtokos nemesség, szerinte álomvilágban él, mintha nem a valóság része volna, illetve mintha léteznék valamely sajátos magyar valóság: „Ha leveleket ’s ujságokat házatul eltílt ’s izmos kapusa van, ki várába nem ereszt senkit, élte fogytaig

⁵⁶ DESSEWFFY, *i. m.*, 579.

⁵⁷ Vö. SZÉCHENYI, *i. m.*, 35–36, 181. Smith a republikanizmus osztatlan személyiség-felfogását „barbár” vonásnak tekintette, szemben a gazdasági fejlődést serkentő „munkamegosztás”, vagyis a tevékenységek társadalmi szétosztásának kívánalmával: vö. HONT – IGNATIEFF, *i. m.*, 7.

⁵⁸ Vö. POCKOCK, *Machiavellian Moment, i. m.*, 499.; *Virtue, Commerce, i. m.*, 97–98. (Lásd még: Andrew FLETCHER, *Értekezés a kormányzatról a nemzetörtség vonatkozásában = A skót felvilágosodás, i. m.*, 9–36.)

⁵⁹ SZÉCHENYI, *i. m.*, 39.

azon édes andalgásban ringattathatja magát, hogy ő egy külön 's boldogabb planeta lakosa, mellyben minden csak öröm 's vig időtöltés, gond, fáradság, munka pedig semmi."⁶⁰

Ezzel szemben a valóságnak a *Hitelben* érzékeltetett rendjét absztrakt fokon a minden emberi társadalomra, mivel a földi létre általában, érvényes fizikai-matematikai törvények jelölik ki. Széchenyi a newtoni mechanika alapján véli „nyomás és ellennyomás” hatását munkálni mindenben, s ennek alapján inthet arra is, a lehetséges ellenérvek abszurditását előre nyomatékosítva, hogy „[ne] törekedjünk hijába a' viznek hegy ellen vitelére, 's ne remélljük, hogy a' teher felfelé essék”.⁶¹ Többek között a robot eltörlése kapcsán is úgy látja, hogy érveit „éppen olly bajosan tagadhatni, mint azt hogy $2 \times 2 = 4$ ”.⁶² Innen nézve pedig a gazdaság pontosan azért lehet a „természetes vagy matematikai rendet” tükröző valóság modellje, mert Széchenyi úgy látja, a *hasznóvagyat* mint legfontosabb emberi motivációt is „mechanikai sarkigazságokra lehet végre visszaidézni”.⁶³ A gazdaság tehát előfeltevései szerint maga is természeti törvényekkel leírható, fizikai-matematikai jellegű rendet alkot, ahogy az azt leíró ismeret-együttes, vagyis a *gazdaságtan* – melyet Széchenyi hol még „gyermekkorában” lévő, „nevetlen tudománynak”, hol a „gazdaság philosophiájának” nevez – szintén mechanikai jellegű.⁶⁴ A „Mit kell tenni 's min kell kezdeni” című fejezet elején a földmérés és a csillagászat analógiájára – melyek, mint írja, két pontból határozzák meg „a' harmadik pontot a' jövőndőt” – a gazdaságtant is „száraz és csalhatatlan számolás 's mechanikai szerszámok által” működő tudományként jellemzi, mégpedig pontosan azért, mert szintén képes az előrejelzésre: „elég bizonyosan tudjuk előre mondani: milly következtést szül p. o. a' legelők felosztása, papiros-pénz, bank, jutalmak”.⁶⁵ A tudományosság kritériumát tehát a földméréshez és a csillagászathoz hasonlóan a gazdaságtan is teljesíti: a jelen gazdasági valóság-

⁶⁰ *Uo.*, 227. (A nemzeti hamis tudat leleplezésében Széchenyi hagyományt teremt, a magyar önszemlélet csalálmainak és ködképeinek a bírálata Kemény Zsigmondon, Arany Lászlón és Szabó Dezsőn át sokak témája lesz.)

⁶¹ *Uo.*, 37, 68.

⁶² *Uo.*, 99.

⁶³ *Uo.*, 153, 179.

⁶⁴ *Uo.*, 107, 155.

⁶⁵ *Uo.*, 154–155.

gának ismeretében képes a jövőbeli fejlemények matematikai bizonyosságú előrejelzésére.⁶⁶

Mármost ahhoz, hogy a valóság szemlélet gazdasági alapokon nyugodjék, szükséges, hogy a gazdaság szemlélet viszont a valóság talaján álljon. Ehhez azt kell megállapítani, hogy mi is a vagyon tulajdonképpeni értelemben, vagyis mikor valóságos a vagyon. Széchenyi válasza összhangban áll a merkantilizmus utáni gazdaságtannal, ezen belül a *tőke* meghatározásával. Miután fölidézte a vonatkozó 18. századi viták két pozícióját, vagyis hogy egyesek szemében a „föld” és a „fekvő jószág”, mások szemében az arany és a pénz a vagyon hordozója, a valóságos vagyont ezek működésében ragadja meg: a pénz vásárló, illetve a föld termő erejében. Eszerint a pénz akkor valóságos, amikor használatban van, vagyis javakat szerzünk meg vele, a föld birtok pedig akkor, amikor terem, vagyis ha javakat állít elő.⁶⁷ Ehhez képest tekinti nem-valósnak az „ideális vagyont”:

Az ideális vagyon, mint p. o. olly tőke pénz, mellyet se le nem tesznek, se kamatját nem fizetik, vagy oly erdő vagy mocsár, melly jövedelmet nem hoz, nem egyéb álomnál, 's haszna se nagyobb, mert se kenyeret az éhesnek, se ruhát a' meztelennek nem nyújt; 's mennél bizonytalanabb a' tőke vagy kamat fizetése vagy a' jövedelem, annál inkább képzelethez 's fűsthöz hasonlítható a' birtok, a' vagyon.⁶⁸

Az „ideálisan”, vagyis pusztán a *füst*, a *levegő*, a *képzelet*, az *álom* mintájára létező és a *valóságos* vagyon közti különbség jelenik meg a régi és az új valóság, a feudális és a kommerciális társadalom differenciájában is: „nem ér annyit nemesi virtualitás, mint kereskedő készpénze”.⁶⁹ A valót képviselő

⁶⁶ A természeti rend és a gazdasági állapotok összefüggésére vonatkozik az a megjegyzése is, miszerint „pénzbeli összeköttetéseink hibás elrendeltetése”, vagyis a hitel hiánya az oka az ország azon „fizikai természetlenségnek” is, hogy földben ugyan gazdag, de pénzben szegény. vö. *Uo.*, 25.

⁶⁷ *Uo.*, 41.

⁶⁸ *Uo.*, 42.

⁶⁹ *Uo.*, 105. Hasonló ellentét jelenik meg Kölcsey Ferenc *A karpáti kincstár* című 1838-ban megjelent novellájában. Ott egy borkereskedő felesége nyilatkozik úgy: „A nemesség nem tőkepénz”. Erről lásd: HIRTES Sándor, *A kincstől a tőkéig. Kisértettörténet és pénz a korai magyar novellában (Kármán, Fáy, Kölcsey)*, *Literatura* (39)2013/2, 115–138.

kézpénzzel szemben itt a „virtualitás”, vagyis a valóságosság hiánya, ha jól értem, a nemesi birtokszerző perekben alkalmazott jogi fikciókra vonatkozik, vagyis a *várományra*, a vagyongyarapodás képzeletbeli, hipotetikus, kétséges érvényesíthetőségű eszközeire.⁷⁰ Ezen utóbbiak persze, ha évtizedek alatt is, vezethettek valóságos birtokgyarapodáshoz, de éppen ebből fakadóan működésük (tőkévé alakíthatóságuk) időbeli léptéke tért el a maga azonnalóságában valóságosnak tekintett pénzforgalométól.

Jellemző ugyanakkor Széchenyi önellentmondásaira, pontosabban elgondolásainak belső feszültségére (amely persze hozzájárulhatott hatóerejükhöz), hogy a vagyon valóságossá tételét, vagyis működésbe hozását éppen a *hitel* működésében látta, illetve a valós és a képzeletbeli vagyon különbségét éppen a hitel képzete révén vélte megragadni. Olyan pénzügyi intézmény révén tehát, amely a modern hitel-formák (mint maga a papírpénz) elterjedése óta a valós és a valótlan, a tényszerű és a fiktív, a kézzelfogható és az illékony megkülönböztetésének kívánalmát (és ennek bizonytalanságát) előhívta.⁷¹ Hiszen a hitel maga is kontingenciát, bizonytalan jövőbeliséget, halasztódást és virtualitást von be a pénzforgalomba: az érvelés tétje éppen ezért lesz az, hogy működését miként lehet mégis produktívnak, illetve megalapozhatónak beállítani. Erre, vagyis a kölcsön visszafizetésének szavatolhatóságára vagy bizonytalanságára vonatkozik a *Hitelben* többször visszatérő fogalompár, a „*hypotheka*” és a „*hypothesis*” viszonya.

A kezelésre, munkába fogásra kölcsönkapott pénz, vagyis a hitel valóságosságát, megbízhatóságát Széchenyi az előbbiben, a *hypothekában*, vagyis a kölcsönvett összeg megtérülésének garanciájában jelöli ki:

nálunk sok ember jó szívvel adná pénzét 5 's 6tal 100tul, ha tőkepenze feneken 's nem levegőn, hypothekán 's nem hypothesisen állhatna, és sokkal szívesebben, mint 10 's 20al 100tul bizonyosság 's Hitel nélkül.⁷²

A kamatszint mértéke (5–6% vagy 10–20%) a kölcsönnyújtó bizalmának (pontosabban: bizalmatlanságának) a fokát mutatja. A különbség eszerint ab-

⁷⁰ A nemesi birtokszerző perekről: IVÁNYI-GRÜNWARD, *i. m.*, 24.

⁷¹ Arról, hogy a *fikcionalitás* képzete miként jelentkezik a monetáris reprezentáció világában, a hitelezésen alapuló gazdaság jellegzetességéeként, s ez miként függ össze a fogalom irodalmi értelmezésével: POOVEY, *i. m.*, 60–61.

⁷² SZÉCHENYI, *i. m.*, 44.

ból adódik, hogy a hipotéka megalapozott biztosítékot adhatna, ám mivel a megfelelő törvényi szabályozás híján a magyarországi hitelügyletek csak hypothesis-en alapulhatnak, vagyis a kölcsön visszafizetésére vonatkozó, biztosíték nélküli feltevésekre, ennyiben a „levegőhöz” hasonlatosak, akárcsak az „ideális”, nem-valós vagyon a korábban idézett passzusban.⁷³ A kettő különbségére Széchenyi többször visszatér, s rendre úgy, hogy a *hypotheka* a valóságosság, így a biztonság jelölője, a *hypothesis* pedig merőben látszatszerű, pusztán nyelvi aktusokon, ígéreten, szóbeszédén nyugszik, vagy inog, és sokszor a megtévesztéssel egyjelentésű. A *Hitel* ebben ragadja meg a magyarországi és a nyugat-európai viszonyok alapvető különbségét. Mint Széchenyi írja, másutt a hitelezők azért „repülve hoznák a’ pénzt”, mert az adósok „hypothékát tudnak adni”, míg nálunk a tőkepénzes vonakodva helyez ki kölcsönt, hiszen nem lehet biztos visszafizetésében, mivel a hitel „nem valódiságon áll”, hanem az adós színjátészi ügyességén és „csalfaságán” a hitelezőkkel „elhitetni” fizetőképességét: „mende-monda teszi Hitelünk létét vagy nemlétét”.⁷⁴

Széchenyi mindemellett számol azzal, hogy a hitel-kapcsolatokból bármely garancia ellenére sem lehet kizárni minden bizonytalansági tényezőt, s fennállásuknak nem csupán tárgyi-jogi feltételei vannak, hanem lélektaniak is: „a’ panica sokszor ok nélkül is annyira elfoglal minden hitelezőt, hogy a’ zürzavarban végre mind az adós mind a hitelező károsodik, ’s csak azok gyarapodnak, kik a’ zavarosban tudnak halászni”.⁷⁵ A pszichózison alapuló pénzügyi fluktuációk (pánikok és mániák) nem-számszerűsíthető, irracionális voltát ugyanakkor Széchenyi egyrészt ritka kivételnek, másrészt a magyar viszonyokból, vagyis abból fakadónak tekinti, hogy felénk „az adósságok mennyiségét senki bizonyosan nem tudhatja, a’ jószágok becse elirányozva nincs”.⁷⁶ Kétségtelen, hogy a korabeli magyarországi hitelezés bizonytalanságához hozzájárult, hogy a hitelkihelyezés mérlegelésekor nem lehetett biztosan tudni, hogy egy-egy potenciális adós milyen egyéb adósságokkal rendel-

⁷³ A nemeseknek nyújtott hitelek behajthatatlanságáról: GRÜNWARD, *i. m.*, 26–42, 49–53. A rendi hitelrendszer működéséről újabban: SOMORJAI Szabolcs, *Pest-Pilis-Solt vármegye adóssai és hitelezői a 18. század második és a 19. század első felében*, Aetas (25)2010/2, 5–18.; BÁCSKAI Vera, *Hitelviszonyok Pesten és Budán a 19. század első felében*, Uo. 19–44.

⁷⁴ SZÉCHENYI, *i. m.*, 46.

⁷⁵ Uo., 45.

⁷⁶ Uo., 45.

kezik, illetve azt sem, hogy a birtok, amelyet a kölcsön biztosítékául (egyéb-ként is nehezen behajtható módon) felajánlhatott, mekkora valós vagy aktuális értékkel bír. Ennek ellenére azonban a Széchenyi által emlegetett „panica” éppenséggel nem a kor magyar sajátossága volt, hanem a mintául választott, legkiépültebb finánciális rendszerek velejárója.

Ha 1825–26-ban Angliában jár, ennek maga is tanúja lehetett volna. Naplójának egy 1825. május 26-i bejegyzése szerint Esterházy Pál Franciaországban (ahová mindketten X. Károly koronázására érkeztek) azt fejtegeti neki, hogy Anglia azért ismerte el az új dél-amerikai államok függetlenségét, mivel az oda eszközölt hitelek, befektetések és magánspekulációk révén „határtalan nyereségre” (unendlichen Vortheilen) tehetni szert. Széchenyi mindezt azzal nyugtázza, hogy lám, míg felénk keserves megtakarításokkal is csak aprópénzt gyűjthetni, addig ott mértéktelen a haszon, s a vállalkozónak valóságos „új meseország” (neues Fabel Land) nyílik.⁷⁷ Esterházy Pál ekkor Ausztria londoni követe, vagyis közvetlen hírekkel szolgálhatott a dél-amerikai államkölcsönök nyomán burjánzó 1825-ös angliai befektetési mániáról. Az ennek felívelő szakaszáról szóló tudósítás jogosan nyugtázhatta le Széchenyit (eltűnődik, hogy bárcsak magyarok is részt vehetnének ebben, és fölmerül benne, engedélyt kér Metternichtől, hogy Dél-Amerikába utazhasson). De Esterházy ekkor arról még nem szólhatott, hogy a kisvártatva fellépő befektetői és betétes pánik végül majd a brit hitelpiac összeomlásához vezet. A befektetési mánia valóban „meseországot” hozott létre: a Dél-Amerikába kihelyezett kölcsönök és spekulatív befektetések nem bizonyultak gyümölcsözőnek. Az 1825-ös brit hitelválság és a nyomában fellépő tömeges csődök traumatikus emlékezete végig kísértett a viktoriánus korban, nem pusztán a gazdasági irodalomban, hanem a regényírásban is.⁷⁸

Az 1825-ös válság több szempontból is kulcsfontosságú a *Hitelre* nézve. Egyrészt ma ezt tekintik az első olyan pénzüpiaci összeomlásnak, amelyet elsősorban nem csalás vagy szélhámosság idézett elő (bár efféle machinációk is szerepet játszottak benne), hanem a mindennapos pénzügyi működés (befektetések, kölcsönök) hitelének megrendülése – vagyis a 18. század elejének nagy spekulatív összeomlásaival ellentétben itt a pénzüpiaci saját logikája,

⁷⁷ GRÓF SZÉCHENYI István *Naplói. Harmadik kötet (1826–1830)*, szerk., bev. VISZOTA Gyula, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1932, 541–43.

⁷⁸ Az 1825-ös válság emlékezetéről Disraeli, Thackeray, Bulwer, Harriet Martineau és Dickens műveiben: NORMAN RUSSEL, *The Novelist and Mammon. Literary Responses to the World of Commerce in the Nineteenth Century*, Oxford, Clarendon Press, 1986.

illetve maga a pénzbőség vezetett a bukáshoz.⁷⁹ Másfelől, ez az eseménysor azért is lényeges itt, mert sajátos kapcsolatban áll a *Hitel* létrejöttével. A brit hitelválság eredményezte ugyanis azt a Monarchiába is begyűrűző általános európai hitelszűkét, amely vélhetően hozzájárult ahhoz, hogy 1828-ban a bécsi Arnstein und Eskeles bankház első körben elutasította Széchenyi hitelkérelmét, mely elutasítás aztán az ingerült grófot a *Hitel* megírására ösztönözte.⁸⁰ Széchenyi tehát 1825-ös naplója szerint a válság azon (mániás) fölívelő szakasza fölött lelkesedik, amelynek (pánikos) összeomló szakasza majd megteremti azt a helyzetet, amelyben, maga sem jutván hitelhez, megírja a *Hitelt*. A könyv létrejötte és a benne foglalt érvek tehát sajátos körköröségben állnak, s ennyiben mintegy színre viszik saját megalapozatlanságukat: a Széchenyit lenyűgöző brit hitelgazdaság egyik periodikus összeomlása hívja elő azt a hitelszűkét, amellyel szembesülve megírja annak a hitelrendszernek a hazai bevezetésére vonatkozó könyvméretű javaslatát, amely magához a hitelszűkéhez (és az annak orvoslására szolgáló javaslataihoz) elvezetett.

Széchenyi persze ismerte a pénzügyi spekulációk 18. századi történetét, a John Law-féle francia Mississippi Társaság és az angol Déltengeri Buborék hírhedt eseteit, az 1840-es években több szövegében is tesz említést ezekről.⁸¹ Ez annál is fontosabb, mivel pontosan ezeknek a spekulációknak a nyomán születtek meg azok a monetáris metaforák, amelyeket a vagyon valótlanságának érzékeltetésére („képzeltet 's levegő”) maga is alkalmaz.⁸² Csakhogy míg eredetileg ezek a metaforák, mint Defoe „levegő-péNZ” (*Air-Money*) kifejezése az illékony, megragadhatatlan tulajdonformákra és a papíralapú monetáris

⁷⁹ Vö. Alexander J. DICK, *On the Financial Crisis, 1825–26 = BRANCH: Britain, Representation and Nineteenth-Century History*. Ed. Dino Franco Felluga. Extension of *Romanticism and Victorianism on the Net*. [http://www.branchcollective.org/?ps_articles=alexander-j-dick-on-the-financial-crisis-1825-26#_ftn1.end] A begyűrűző válság magyar vonatkozásairól: IVÁNYI-GRÜNWARD, *i. m.*, 14–17. A válság következménye Nagy-Britanniában végül a spekulatív befektetéseket hitelező, önálló papírpéNZ kibocsátási joggal rendelkező *country bank* rendszer felszámolása lett. Arról, hogy Széchenyi 1820-as évekbeli naplóinak tanúsága még épp ezt a bankrendszert kívánta volna meghonosítani: *Uo.*, 71.

⁸⁰ Erről kötetünkben lásd Somorjai Szabolcs tanulmányát.

⁸¹ Ezeket lásd: ÉBER Antal, *Széchenyi gazdaságpolitikája*, Bp., Franklin, [1940], 33–34.

⁸² Pl. SZÉCHENYI, *Hitel*, *i. m.*, 153.

eszközökkel bonyolított hitelezésre vonatkoztak, addig Széchenyinél a munkában nem lévő tőkére, éppen a papírpénz valóságosságát kiemelendő.⁸³

Úgy tűnhet föl tehát, hogy Széchenyi annak ellenére bízott abban, hogy a *hypotheka hipotetikussága* jogi szabályozás révén kiküszöbölhető és a hiteladás megalapozható, hogy a *Hitel* megírása előtti évek angliai eseményei figyelmeztethették az ellenkezőjére. A mintául választott Anglia gazdasági és jogrendje ugyanis nem kiiktatta, hanem éppenséggel előhívta a spekulációt, vagyis a pénzügyi hiposztazálás túlburjánzását. Ami Széchenyinél a hypotheka (eredendően mindig csak szimbolikus) valóságosságát látszott szolgáltatni, az Angliában spekulatív fikcióképzésként öltött alakot, melynek időleges hitelét pontosan olyan látszatok és mendemondák szavatolták, melyeket Széchenyi a magyarországi hitelezési gyakorlatra érzett jellemzőnek, s az európai minták átvételével kiküszöbölni hitt.

Van ugyanakkor a *Hitel*nek egy passzusa, amely mintha éppen az 1825-ös brit válságra, a befektetési láz pánik-szakaszára utalna, s azok negatív tapasztalataival vetne számot. A „Nemzeti bank” című fejezetben azt írja, hogy a pénzügyi berendezkedésre nézve két lehetőség közt választhatni. Az egyikben sok a pénz, a szintje ingadozik, végtelen pénzbőség idején túl is csordulhat, mint a folyók szintje árvízkor, s ebben mindig ott rejlik a „bankrott”, vagyis a csőd veszélye. A másikban viszont kevés a pénz, esetenként teljesen el is apadhat, mint a folyók vize szárazságkor, s ennél fogva mindenkor általános a szegénység. A két lehetőség közül, mint kifejti, azért érdemes az elsőt, vagyis a veszélyekkel is járó pénzbőségét választani, mert az abban esetenként föllépő csődök csak keveseket érintenek, míg a másodikra jellemző általános pénztelenség mindenkit sújt.⁸⁴ Ez a hasonlat (bár nem nevesíti az 1825-ös válságot) felfogható annak jelzéseként, hogy Széchenyi tisztában volt vele, a fejlett pénzügyi rendszerek spekulatív módon felduzzasztott hitelbősége az időszakonkénti összeomlás (pánik, hitelszűke, csőd) veszélyével jár, de utilitarista alapon úgy értékelt, a lehető legtöbbek lehető legnagyobb (anyagi) boldogságát mégis ez szolgálja.

A *Hitel* más pontjain viszont mintha annak látnánk a jelét, hogy Széchenyi, némiképp naivan, de az újkori pénzügyi gondolkodás történetében nem

⁸³ Az „Air-Money” kifejezésről, Defoe hitellel kapcsolatos írásairól, illetve általában a hitel fiktivitásának és narrativitásának szemiotikai kapcsolatáról Defoe regényírásával: Sandra SHERMAN, *Finance and Fictionality in the Early Eighteenth Century: Accounting for Defoe*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996.

⁸⁴ SZÉCHENYI, *Hitel*, i. m., 145–146.

társtalanul, mintha kifejezetten üdvözlőné a pénzügyi rendszerben jelenlévő képzeletbeli elemeket. A nemesfém-érme (ha korlátozott mértékben is, de) in-herens értékével szemben szintén bízott a *papírpénz*, vagyis a leglátványosabb *monetáris fikció*,⁸⁵ megalapozhatóságában, ha tetszik, realitásában:

...az arany 's ezüst bányáért se adok sokat, akárhogy botrán-kozzanak is meg ezen állításomon némellyek; de én azok létét vagy nemlétét egyenlőnek tartom, 's azt hiszem: hogy papiros-pénz hypothekára állítva többet ér aragnál 's ezüsthél; 's hogy sebes pénzforgás nem is fogja soha hazánkat nagyobb méltóságra 's diszre emelni, míg azon balvélekedésen nem diadalmaskodunk 'hogy Selmecz és Körmöcz alatt fekszik a' nemzet kincse.⁸⁶

E sorok egyrészt azt sugallják, hogy ha nem nemesfém, hanem papírpénz cseréjével folynak a pénzügyi műveletek, akkor gyorsabban, könnyebben, hatékonyabban kivitelezhetőek, ezért több vagyont forgatnak meg, ezáltal több értéket is hoznak létre, nagyobb jólétet teremtenek.⁸⁷ Másrészt, ami legalább ennyire jellemző, Széchenyi itt egyúttal kétségbe vonja, hogy a selmecbányai és körmöcbányai aranykészlet tenné a „nemzet kincsét”. Ez a megállapítás általában a vagyon, s így egyszersmind a nemzeti vagyon megváltozott jellegére is utal: nem bányákból föltárható, vagyis a nemzet természeti örökségéhez tartozó földtani fémforrás, az arany, mint rejtekező és

⁸⁵ A papírpénz mint reprezentáció megbízhatósága körüli 18–19. századi vitákról átfogóan: POOVEY, *i. m.*, 171–218.

⁸⁶ SZÉCHENYI, *Hitel, i. m.*, 114. Az, hogy itt a papírpénz értékének megalapozhatóságára nézve Széchenyi megint a hypotheka kifejezést használja, arra utal, hogy a kifejezést nem csupán a „jelzáló” értelmében vette, hanem általában minden pénzügyi eszköz és művelet valóságosságának a garanciáját értette alatta. A *Kelet Népe*, magyar nemzeti bank alapítása mellett érvelve, szintén összefüggésben látja a hitel és a papírpénz-forgalom megalapozhatóságát: „nemzetet tekintve éppen olly balfogás pénzt nem venni fel, vagy mesterséges pénzt nem készíteni, hol erre bizonyos hypotheka van, mint balfogás adósságokba vergődni, vagy papiros pénzt kibocsátani, hol viszont arra hypotheka nincs...”[SZÉCHENYI István], *A' Kelet Népe*, Pozsony, Wigand, 1841, 308.

⁸⁷ Már Berzeviczy is így foglalt állást: „A papírpénz előnye abban áll, hogy sulya és szállítása könnyebb, jobban lehet azt megszámlálni; a forgalmat szaporítja és élénkíti.” BERZEVICZY, *A közgazdaságról*, ford. GAÁL Jenő = *Magyar közgazdasági gondolkodás, i. m.*, 101.

föltáruuló érték, mennyiségében áll a nemzet vagyona, hanem a papírpénzzel lebonyolított cserék sűrűségében. Széchenyi ezzel nem a monetáris rendszer és a nemzeti önazonosság összefüggését vonja kétségbe, éppen ellenkezőleg. A modern nemzetállamok *hitelre* (amelynek a papírpénz maga is egy formája) alapulásának paradigmaticus esete a brit *államadósság* intézményének, fentebb már említett, létrejötte a 17. század végén.⁸⁸ Ahogy már utaltam rá, azzal, hogy az adósság válik a modern állam pénzügyi alapjává, megváltozik polgáraihoz fűződő viszonya: az államkincstár terhére kibocsátott értékpapírok megvásárlásával (és egymás közti adás-vételével) immár saját polgárai hiteleznek az államnak, hitelük fedezete pedig nem más, mint bizalmuk az állam jövőbeni fennállásában és prosperitásában.

A körmöci arany helyett a papírpénz használatának szorgalmazásával Széchenyi sem a monetáris és a politikai szoros viszonyát vonja kétségbe, hiszen e kettő számára is mély összefüggésben áll. Maga a *Hitel* is olyan pénzügyi (illetve jogi és társadalmi) reformtervezet, amely a modern magyar nemzet megalapítását tekinti végcéljának. S Széchenyi pontosan ennek a célnak a jegyében mutatja föl az arany-kinccsel szemben a hitelre és papíralapú pénzforgalomra (illetve az azok működéséhez szükséges hitre és közbizalomra) alapított nemzet képzetét, összhangban ennek (ellentmondásosan megvalósult) nyugati példáival.⁸⁹ Az államadósság mint nemzetkonstituáló tényező persze nem esik egybe a magánhitelezés Széchenyi által szorgalmazott reformjával, de jellegükben mégis ugyanarra alapulnak: a társadalmat átszövő adósság-viszonyokra, melyek bizalommal telítése szolgálja közösségképző és közösségfenntartó erőként.

⁸⁸ Az államadósságról mint a modern nemzetállam gazdasági alapjáról: Patrick BRANTLINGER, *Fictions of State: Culture and Credit in Britain, 1694–1994*, Ithaca, Cornell University Press, 1996.

⁸⁹ A John Law-féle Mississippi Társaság az 1710-es években ugyancsak a francia államadósság papíralapúvá tételére tett, katasztrofális következményekkel járó, kísérletet: Vö. Ian FERGUSON, *The Ascent of Money. A Financial History of the World*, London, Penguin, 2009, 138–158. Szintén a fizetőeszköz és a nemzeti identitás összefüggésében születtek a német romantikus gazdaságtan, Adam Müller és maga Fichte javaslatai is a tisztán papírpénz-forgalomra alapított nemzeti monetáris rendszerről: Vö. Richard T. GRAY, *Money Matters. Economics and the German Cultural Imagination, 1770–1850*, Seattle & London, University of Washington Press, 2008, 79–108.

A nemzetalapítás és a pénzügyi rendszer átalakítása tehát Széchenyi számára gyakorlati-anyagi és szimbolikus értelemben is összefonódik. Nem utolsósorban azért, mert mindkettő *jövőidejűséget* feltételez: a hitel a majdani törlesztésre vonatkozó *ígéret* beszédaktusaként, a nemzet pedig, a *Hitel* utolsó sorának fényében, mely szerint Magyarország: „lesz!”, mint nem múltbéli, hanem még ezután létrehozandó entitásként. A hitelalapú gazdaság és az adóssági viszonyokkal átszőtt társadalom egyaránt jövőidejű. Az előbbi intézményei (a nemzeti bank, a tőzsde, a bankjegy, a hitel, a váltó stb.) működése-érvényessége mindig valamely jövőbeli fejleményre (esedékesség, beváltás, árfolyam-változás) irányul. Annak a társadalomnak pedig, amelyet hitelviszonyok tartanak össze, az alapját polgárainak mások (és az állam) jövőbeli pénzügyi viselkedésére és teljesítőképességére vonatkozó várakozásai szolgáltatathatják: a közhitel létrejöttével az államot immár nem a maga történeti eredete, hanem jövőbeli fizetőképessége határozza meg.⁹⁰ Ez a monetáris és politikai jövőidejűség a feltétele a végtelen evilági (anyagi, szellemi, társadalmi) tökéletesedésbe vetett hitnek is, melyet Széchenyi is osztott: ahogy a hiteltartozás sem más, mint a jelen elhalasztása, úgy a haladásba vetett hit is az abba fektetett bizalomból táplálkozik, hogy majd idővel megteremtjük, ami a jelenből hiányzik, vagyis valamely reménybeli növekvő jövőben törlesztjük le a jelen adósságait.⁹¹ Széchenyi gondolatmenetében is így függ össze pénz és nemzet, hitel és közösség: a hitelreform nem pusztán a gazdasági fejlődés és a társadalmi átalakulás záloga, s még csak nem is csupán a közösség erkölcsi megújulását célozza, hanem szinte ontológiai értelemben lesz a magyar nemzet létrejöttének alapjává.

Visszatérve a papírpénz és a körmöci arany közti viszonyra, a *Hitel* másutt is a „papíros pénzt” nevezi meg, a bankok mellett, a „nemzeti gazdaság valódi alapjaként”.⁹² Széchenyi annak ellenére tekinti a papírpénzt, vagy mint mondja: a „mesterséges pénzt”, az angol pénzügyi rendszer legfontosabb mozgatójának, hogy látja, annak működése irracionális, hiszen hatása „szinte mágiusi következtésü”.⁹³ A pénz értékének csodás többszöröződéséről van szó:

⁹⁰ A kapitalizmus ezen új időbeliségéről, melyben a hiteltársadalom kockajátékot üz (gambling) saját vágyaival, abban a hitben, hogy a gazdaság folyamatosan növekedni fog: POCCOCK, *Virtue, Commerce, i. m.*, 98–99.

⁹¹ BRANTLINGER, *i. m.*, 40–41.

⁹² SZÉCHENYI, *Hitel, i. m.*, 125.

⁹³ *Uo.*, 149.

Nálunk 10 ftnak becse csak mindenkor 10 ft. 's némellykor annyi se, mert ha szinte zsebünkben nincs, tán csak nehezen vagy éppen nem juthatunk hozzá, 's így csak álomban miénk, mint sokszor a' tündérkirály legkisebb leánya, 's nem a valóságban. Britanniában 1 font sterling szinte mindég annyi, sőt sokszor ügyes elrendelés által 2, 3, 4 annyit ér, 's életjavakat 's kellemet szerezhethet az a' kié, mint mesterséges elintézés nélkül 2, 3, 4 fonttal tehetne csak.⁹⁴

Széchenyi itt megint az „álomban” és a „valóságban” létező vagyon különbsége alapján érvel amellett, hogy a magyar pénz (a „10 ft”) gyakran még a névértékének sem felel meg (hiszen ha nem lehet használatba venni, vagyis nem lehet adósunktól visszakapni, akkor léte nem valóságos), míg a brit valuta névértékén túli, többszörös értéket is hordozhat. A „mesterséges” pénz spekulatív befektetésekben előálló mágikus, alkímiai megtöbbszöröződése tehát eszerint a papírpénz nem kizárólag hipotekális, hanem hipotetikus értelmében is hitelt érdemel. A vagyon valóságosságát ugyanis olyan „ügyes elrendelések” szavatolják, amelyek egyrészt meghaladják a nem működő vagyon pusztán „álombéli” létét, de ezt éppen olyan nem-valós, képzeletbeli műveletek (a pénz mágiája) révén tehetik, amelyek valamely fiktív világba, a jólét, mint az 1825-ös naplójegyzetben olvasható, „meseországába” röpitenek el. A *Hitel* tehát kora magyar pénzügyi valóságához képest valóságosabb értékeket és értékfordozókat kívánt tételezni, de ezt a valóságosságot esetenként éppen valami nem-valóságosban, a tiszta kalkuláció világán kívüli spekulativitásban, a papírpénz értékének hipotetikus-virtuális többszöröződésében látta meg. Úgy is fogalmazhatunk: Széchenyi bízott a *fikció teremtő erejében*.

*„képzelődesen van fundálva a' hitel”:
Dessewffy József és a gazdasági realizmus kritikája*

A *Hitel*nek ezek az ellentmondásai azért állhatnak elő, mert Széchenyi jellemzően csak a papíralapú hitelgazdaság produktív vonásait emeli ki. A *Hitel* megírásakor (még) nem látszik számolni azzal, hogy a hitel kényesebb, a pénzügy pedig spekulatívabb annál, hogysem jogi és intézményi háttérrel

⁹⁴ *Uo.*, 149.

(váltótörvény és bankok) stabilizálni lehessen a működését. Sajátos módon ennek az a Dessewffy József sokkal inkább tudatában volt, akinek *Taglalata a Hitellel* folytatott polémia hatástörténetében a vesztes pozíciójába került.⁹⁵ Kettejük vitahelyzetében Széchenyi a hitelbiztonság szavatolhatóságát, az erények és az érdekek Adam Smith-féle azonosítását, a gazdasági élet (és bizonyos fokig magának a társadalomnak a) piacositását képviselte, míg Dessewffy, már jelzett módon, a republikánus erények oldalán állt. Ennyiben a fent vázolt 18. századi brit vitahelyzetet játszották újra, s kettejük pozíciója és érvelése olyannyira kötődött egymáshoz (és ehhez a régi vitához), hogy egyik sem tekinthető korszerűbbnek a másiknál. Állításaik e régebbi vita felől nézve egyaránt utóidejűek, illetve csak egymáshoz képest értelmeseek.⁹⁶

Sőt, ha a *Hitelt* és a *Taglalatot* a kor nemzetközi (például az 1825-ös, 1836-os és 1847-es brit hitelválság), illetve hazai (az 1810-es évek inflációs hullámai és devalvációja, illetve az 1841-es osztrák-magyar hitelválság) pénzügytörténeti eseményeinek fényében olvassuk össze, akkor az tűnik ki, hogy Dessewffy tisztábban látta a hitelezésen alapuló gazdaság törékenységét, a papírpénz értékének képzeletbeli megalapozottságát, illetve a *hypotheka* és a *hypothesis* elválaszthatatlanságát.⁹⁷ Rögtön a *Taglalat* elején azt fejtegeti, hogy szemben Széchenyi nézetével, miszerint a hitelforgalom működése azon múlik, hogy mekkora „igazi bátorságot nyujthat a’ hitel-nyerő”, valójában ennek ellenkezője az igaz:

⁹⁵ Annak áttekintése, hogy utóéletében e vita tétje miként lett a maradiság és a haladás ellentéte: VADERNA GÁBOR, *Élet és irodalom. Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*, Bp., Ráció, 2013, 262–264.

⁹⁶ A két mű hagyományosan antagonisztikusnak jellemzett ellentmondásai helyett komplementer jellegükről: VADERNA, *i. m.*, 254. Arra is utalhatni, hogy Dessewffy voltaképp nem a feudális-rendi, hanem a klasszikus-antik erény és tulajdonfelfogás alapján állt, ahogy a „civic humanism” is: vö. POCOCC *Virtue, Commerce, i. m.*, 109. A Széchenyi–Dessewffy-vitára is jellemzőnek tetszik, hogy utóéletében hasonlóképp osztották ki a „modern” és a „maradi” minősítéseket, ahogy a brit vita historiográfiájában is a kereskedőtársadalom sajátította ki a modernitás képviselőt a konzervatív(nak ható) republikánus polgári erénnyel szemben: vö. HORKAY, *i. m.*, 302–303.

⁹⁷ Dessewffy az 1810-es évek devalvációit, illetve általában a papírpénz (államjegy vagy bankjegy) bevezetésével járó értékfluktuációkat maga is megszenvedte, voltak tehát tapasztalatai. Arról, hogy a nemesség Széchenyi által bírált averziója a pénzpiaccal szemben innen nézve nagyon is indokolt: DOBSZAY, *i. m.*, 114.

Nagy-Britanniában százzorta nagyobb summáról is van hitele valamely kereskedőnek, mint a' mennyiről adott, vagy adhatt batorságot vagy kezességet; azért vannak ott teli szüntelen az ujságok a' sok bankrottírozottak' hosszszas lajstromával, úgy hogy a' kereskedési bukás, rogyás, valamint felemelkedés ottan mindennapi.⁹⁸

Dessewffy itt nem csak azt nyomatékosítja, hogy a csőd a rendszer lényegéhez tartozik, hanem azt is, hogy mivel a hitelek mennyisége meghaladja a valószínű áruforgalmat, ezért a brit „pénz-hitelbeli rendszer” – megfordítva a Széchenyi által használt fogalmakat – „*inkább hypothesisen mint hypothekán alapúl*”.⁹⁹ A pénzforgalom tehát éppen a maga bőisége miatt támaszkodik szükségképpen hipotézisekre, hiszen jóval több pénz forog képzeletbeli, mint valószínű értelemben. Ebből következően Dessewffy szerint a hitelezés csekélyebb mértéke miatt éppen a magyar rendszer tartalmaz kevesebb fiktív és így kevesebb csalárd elemet:

hol fenekül inkább hypothesisen a' hitel? ott é, hol száz ezer font sterlingü fundus után, milliomokkal lehet kereskedni, bukni, buktatni, és így megcsalattatni is, csálni is; és a' hol annyi adósok csálnak, és annyi hitelezők csalattatnak-meg?¹⁰⁰

Ezt a túlhajtott pénzügyi hiposztázálást, mint Dessewffy kifejti, a brit gazdasági rendszernek a világkereskedelemben elfoglalt központi helyzete, s így a hitelforgalom bőisége engedi meg, ám a magyar viszonyokra ez nem áll: „Kevés nálunk a' pénz, forgása lassu”. Ez utóbbiból viszont nem csupán csekélyebb prosperitás, de a gazdaság kockázati jellegének alacsonyabb foka is következik: „a' Magyar nem csak hogy kevesebbet adhat, hanem kevesebbet veszedelmzettethet is jó reménység' fejében”.¹⁰¹ Ahhoz tehát, hogy a Széchenyi által javasolt hitelrendszer a magyar viszonyok között működőképes legyen, nálunk is fejlett kereskedelemre volna szükség, ám ennek működése nem megalapozottabb, hanem a kockázatnak jobban kitett gazdasági életet eredményezne. A pénzabőség (vagyis az alacsony kamatok) ugyanis nem féken tartják, hanem gerjesztik a spekulációs kedvet: „csak-nem minden pillanatban

⁹⁸ DESSEWFFY, *i. m.*, 506.

⁹⁹ *Uo.* (kiemelés nem az eredetiben)

¹⁰⁰ *Uo.*, 536.

¹⁰¹ *Uo.*, 513–514

speculációk történnek ott a' hol több pénz van, vagy sebesebben forog (...) kölcsönös viszonzatokban vagynak minden speculációnak feltételei a' hitellel.¹⁰²

Dessewffy szerint tehát a hitelgazdaság azért lehet egyszerre a prosperitás záloga és végletes kockázatok hordozója, mivel végső soron fikción, képzelődésen alapul: „Nem tagadom én, hogy a' *határtalan hitel' szemfény-vesztése és mystificációj*a, „melly több angoly intézeteket bélyegez, és a' mellyeknek Europa' anglomanusai oly nagy kedvellőji, nagy virágzásra emelték a nemzetet”, de ez a jellegzetesség, „a' mi Angliát oly nagygyá tevő”, egyúttal „veszéllyel is fenyegeti”.¹⁰³ A hitelgazdaságot Dessewffy nem csupán kockázati és spekulatív jellege miatt bírálja, hanem erkölcsi tekintetben is. A republikánus érvt az erény hanyatlásáról a kereskedő társadalomban ő is, ahogy brit elődei, a hitel képzeletbeli jellegével köti össze: „jó e a' hitelnek akár a' nemzeteknél, akár az individuumoknál oly tágas kaput nyitni, kivált mikor az erkölcsök hanyatlani kezdenek valamelly nemzetnél, hogy a' *hitel csak képzelődésen fundáltassék*”.¹⁰⁴

Ebből fakadóan Dessewffy érvelésének szükségszerűen kell kiterjednie arra is, hogy a maga képzeletbeli jellegénél fogva könnyen megrendülő papír-alapú hitelforgalom hitelességét csak az érmepénz stabilizálhatja.¹⁰⁵ Ezért veszi védelmébe a körmöci aranyat, s nem csupán annak szimbolikus presztízsét. (Széchenyi érve a papírpénz hasznosságáról az érmepénzzel szemben az 1810-es évek devalvációit megélt nemesség, így Dessewffy szemében is provokációval ért föl.¹⁰⁶) Amellett, hogy kifejezetten gazdaságossági érveket is alkalmaz, mondván, a bányaművelés munkát ad, azt is nyomatékosítja,

¹⁰² *Uo.*, 615.

¹⁰³ *Uo.*, 550. (kiemelés nem az eredetiben)

¹⁰⁴ *Uo.*, 549. (kiemelés nem az eredetiben)

¹⁰⁵ Felidéz egy esetet a hétéves háború idejéből, mikor francia ügynökök megpróbálták kiforgatni az angol bankot nemesfémkészleteiből: „nem tudtak egyébként segíteni magokon a' bank' elől-járóji, hanem hogy pencekbe, az-az angoly fillérekbe tevők éjjel-nappal a' kifizetéseket. Így látván egynehány napok' folytatában a' hitelezők, hogy vissza-kapják pénzüket, megjött a' hitel. Már ez is világosan mutatja, hogy *Angliában is képzelődésen van fundálva a' hitel*.” *Uo.*, 549–550. (kiemelés nem az eredetiben)

¹⁰⁶ Berzeviczy 1819-es *Oeconomica Publico-Politica* című, kéziratban maradt művében is ezért emelheti ki a papírpénz mint „mesterségesen kiállított hitelpapírok” szerepét a kereskedelem élénkítésében, de annak hangsúlyozásával, hogy a kibocsátó bank hitellel végső soron a papírpénz érmepénzre való beválthatóságán áll, melynek korabeli rendszeres felfüggesztése ezt a hitelességet rombolja: vö. BERZEVICZY, *i. m.*, 103–104.

hogy a papírpénz értékének képzeletbeliségével szemben az érmepénz benső értéket hordoz, vagyis nem *hipotetikus*, hanem *hipotekális* értéke van: „Az ásványok’ kiásatása, mind foglalataskodtatja a’ népet, mind pedig belső értékű terméket ad, olyat, melly sok félésre haszon-vehető, és sok mesterembert egyszer’smind foglalataskodtat, ’s a’ melly végtére medium reale comparativum, valorum, tam relativo quam absoluto hypotetico respectu.”¹⁰⁷

Szintén jellemző, és újfent a republikánus érvekészletből átvett elem, hogy Dessewffy azt a differenciát is nyomatékosítja, amely (valós) *szükséglet* és (képzeletbeli) *vágy* között áll fenn. Végső soron ezt a különbséget teszi felelőssé a képzeletre alapuló hiteligazdaság ingoványának létrejöttéért. A republikánus morál szerint az egyén csupán alapszükségeiteneinek kielégítésére törekedhet, míg a kereskedő társadalomban a szükségletek és a vágyak egyaránt folyamatosan nőnek, illetve a kommercializálódás is ebből a növekedésből táplálkozik s gerjeszti azt maga is. Dessewffy ebből a különbségből vezeti le a szegénység és a gazdagság viszonylagosságát is, mondván, gazdag vagy szegény voltunk nem pusztán önmagában vett csere-képességünkön múlik (rendelkezem valamivel, vagy csere útján megszerzem, amire szükségem van), hanem azon, hogy a „vágyaim” nem haladják meg „termesztményeim vagy készítményeim” mértékét. Ha igen, akkor szegény vagyok, ha nem, akkor gazdag. A létfenntartás és a nem életbevágó szükségletek utáni vágy különbségéből annak kimondása is következik, hogy a természetes (és akként jogos) szükségletekkel szemben a nem-természetes vágyak nyomatékát nem más fokozza, mint maga a „kiművelődés”, melynek terjedésével „mind a’ feleslegeseket, mind pedig a’ valóban szükségeseket, nagyobb mértékben, jobb minémiségben és szebb formákban kívánjuk”.¹⁰⁸ Ebből az is kiérzik, hogy Dessewffy szerint, a republikánus érveléssel összhangban, maga a *kultúra* és a csinosodás (és ami azzal jár: kereskedelem, hitel, piac) ragadta a valóságos, jogos, természetes igényeken túlra. Vagyis a kultúra (Széchenyi „kiművelt főkre” vonatkozó kívánalmával ellentétben) bizonyos tekintetben kizárja az erényt.¹⁰⁹

¹⁰⁷ DESSEWFFY, *i. m.*, 567. A papírpénzzel szemben az arany tehát eszerint „valós vásárlóeszköz, amelynek értéke van, mind viszonylagos, mind teljesen hipotekális szempontból”. Köszönöm Balogh Piroska, Batori Anna és Kurucz György segítségét a latin mondatrész megértésében. (Az idézetet nem tudtam beazonosítani.)

¹⁰⁸ *Uo.*, 523.

¹⁰⁹ Ennek az érvek a 18. századi előfordulásairól: POCOCK, *Virtue, Commerce, i. m.*, 70. Szükséglet és vágy különbségével már Berzeviczy számolt, s 1797-es *De commercio et*

Dessewffy jól ismerte a hitelpiac, azon belül a brit gazdasági rendszer működését, s Széchenyivel ellentétben nem kisebbitette annak árnyoldalait sem. A kettejük nézőpontja közti különbség abban állt, hogy míg Széchenyi a gazdaságot úgy tekintette, hogy abban maga a valóság nyilatkozik meg, illetve, amennyiben fiktív, úgy ez a fiktivitás produktív lehet, addig Dessewffy úgy látta, hogy a rendszernek eredendően csak fikciós alapjai lehetnek, mivel a „határtalan” hitel túl van a biztosíték-adás elvi lehetőségén, s az ebből fakadó spekulativitás végletes kockázatokhoz és erkölcsi romláshoz vezet.¹¹⁰ A papírpénz képzeletbeliségének erkölcsrontó hatását Dessewffy ennek a fiktivitásnak a jegyében hozhatta már az 1810-es évek devalvációinak idején összefüggésbe a századelő *irodalmi* törekvéseivel: „nem használt annyit literaturánk’ felvergődése hazánknak, mint ártott a papiros pénz – nem javultunk annyira a papirosra irrt jó és szép dolgok’ olvasásával, a menyire elfajultunk a pénzzé változott papiros által”.¹¹¹

Mindketten tisztában voltak vele, hogy a hiteligazdaságban a prosperitás és a csőd dialektikusan összefonódik, ám Dessewffy számára a hitelezésben rejlő végső *stabilizálhatatlansági* mozzanat, Széchenyi szemében pedig az eseti zavarok ellenére is megmaradó végső *bizalmi* elem számított lényegesnek.¹¹² Melyikért mekkora árat kell fizetni? Ezt mérlegelték ellentétesen. Széchenyi

---

industria című művében arról is ír, hogy míg a csekély szükségletű népek barbárok, addig a műveltséggel a szükségletek is szaporodnak, ami ugyan üdvös hatású és következik is az emberi természetből, de szélsőségessé fokozódva káros is lehet: BERZEVICZY, *Magyarország kereskedelméről és iparáról*, ford. GAÁL Jenő = *Magyar közgazdasági gondolkodás, i. m.*, 92.

¹¹⁰ Megjegyzendő, hogy Dessewffynak megvolt a maga javaslata a hipotéka-adásról, amit úgy alakított ki, hogy azzal a földbirtok ne váljon a piaci forgalom részévé. Javaslata szerint elég volna csak a városi hitelforgalomra, a kézműves termékek adás-vételére és a kereskedők közti „pénz-váltó levelekre” alkalmazni a „codex cambio-mercantilist”. A fekvő birtokra nézve viszont a biztosítékot nem „a’ birtokok’ tőkijére”, hanem azok „tisztja jövedelmére” alapozta volna, s utóbbi ¾ részében szabta volna meg a hitel behajthatóságának határát. Így szerinte a birtokos nemeség hitelképessége „nem hypothezisen, hanem hypotheacán lenne fundálva”, viszont elkerülhető volna a birtokok elidegenedése. Vö. DESSEWFFY, *i. m.*, 550–551, 615.

¹¹¹ Dessewffy József Kazinczy Ferencnek, 1819. október 11., *Kazinczy Ferencz Levelezése*. XVI. kötet, s. a. r. VÁCZY János, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1906, 513.

¹¹² Ez akár a jelenlegi válság értelmezésének két pólusával is egyeztethető: az egyik szerint a kapitalizmus öngyógyításának időleges tünetéről van szó, a másik szerint pedig az egész rendszer használhatatlanságáról.

szerint az általános prosperitás kedvéért megéri vállalni az időleges válságokat, Dessewffy szerint viszont a vitapartnere által eszményített gazdasági rendszer örök billenékenységre van ítélve. Kettejük vitája tulajdonképpen a *kézpénz-viszony* (Thomas Carlyle elhíresült, először 1839-ben leírt kifejezésével: *cash nexus*) alapján szerveződő társadalmat értelmezi ellentétesen. Széchenyi számára a *hitel* a másik iránti bizalom közegeként egyben közösségképző erő, míg Dessewffy szerint az *adósság* a bizalmatlanság forrásaként szétveti a közösséget. Dessewffy a társadalmi stabilitást tekintette érvei végső igazolásának: a hitel alapú gazdaság az örökös kockázat világát hozná el, míg nélküle alacsonyabb jóléti fokon ugyan, de nagyobb biztonságban élhetünk. Ezért míg Széchenyi az új nemzetalapítás, addig Dessewffy a nemzet végromlásának a lehetőségét látta a hitelben: a hitelgazdaság minden prosperitása mellett is felforgatná a (feudális gyökerű) rendet, a nemesi családok meglétében őrzött nemzeti folytonosságot. (Széchenyi ez utóbbi lehetőséget is a gazdaság realizmusának diadalaként írja le, ismét egy monetáris metaforával: ha a „rendetlen familiák elbuknának”, azzal csak „álbecs” veszne el, s „a’ valódiság mind erősebben nőne ’s gyökerezne”.¹¹³) Dessewffy a nemzet mint vagyonszösség tekintetében hozza szóba az államadósság kérdését is. Egyrészt azt ugyancsak képzeletbeli jellegűnek tekinti, mivel mértéke meghaladja az állam vagyont.¹¹⁴ Másfelől a „nemzeti adósság” intézményének (amelyen a közösség egésze, vagyis az is osztozik, akinek nincs személyes tartozása) magyarországi bevezetését „a’ politikai szüzesség” elvesztésével látta egyenértékűnek.¹¹⁵ Míg tehát Széchenyi szemében a hitel hiánya „minden erkölcsi romlottság ’s lelki aljasodás” oka,¹¹⁶ addig e szüzesség-hasonlat szerint Dessewffy éppen a nemzet adósközösséggé válását tekinti egynek a politikai és erkölcsi romlással.

A *Taglatatra* válaszul készült *Világ* Dessewffy vonatkozó kritikáját elüti azzal, hogy a *Hitel*ben nem állította, hogy „Britanniának hitele jó, ’s annál nem lehet jobb”,¹¹⁷ de a hypotheka–hypothesis ellenfogalmaival már nem él. Illetve csak annyiban, amennyiben magukat Dessewffy állításait minősíti

¹¹³ SZÉCHENYI, *Hitel*, i. m., 213.

¹¹⁴ Angliában „ha mind felmondatnának a’ nemzeti adósságok, nem fizettethetnének ki egyszerre, vagy ha ki is, a’ státus bankrotirozna”. DESSEWFFY, i. m., 549.

¹¹⁵ *Uo.*, 569.

¹¹⁶ SZÉCHENYI, *Hitel*, i. m., 25.

¹¹⁷ SZÉCHENYI, *Világ* vagy is *Felvilágosító Töredékek némi hiba ’s előítélet eligazítására*, Pest, Landerer, 1831, 138.

hipotetikusnak: „atyai javításid álhiedelmeken ’s hypothesiseken gyökereznek”.¹¹⁸ Eközben ugyanakkor a *Világban* Széchenyi maga is él hipotézisekkel: Dessewffy gazdálkodásának, életvitelének, anyagi viszonyainak kegyetlen elmarasztalásakor szóbeszédre (vagyis nem-hipotekális állításokra) támaszkodik: „Felőled lásd sokan mondják” stb.¹¹⁹ Azzal, hogy a *Világ* a szóbeszédet teszi meg a másik vagyoni helyzetéről és jelleméről való tudásának alapjává, pontosan a hitel, vagyis a személyi és gazdasági hitelesség működését modellezi, annak kommunikációs megalapozhatatlanságát viszi színre.

Összefoglalásul

Széchenyi hitt abban, hogy valóságos és képzeletbeli érték elkülöníthető. Ezzel szemben úgy tűnhet, a hitel éppen a valós és a képzeletbeli folyamatos áttűnésében áll, hiszen arra vonatkozó vélekedéseken alapul, hogy valaminek mi lesz a jövőbeli értéke, vagy valaki mennyire marad megbízható a jövőben. Minden gazdasági számítás a jövő kalkulációjára épül, de a jövő nyitottsága miatt a számítás mindig spekulatív lesz, s ezt a morál aligha alapozhatja meg.¹²⁰

Ironikus egybeesés, hogy az 1840-ben Széchenyi szorgalmazására elfogadott váltótörvényt kisvártatva az egész Monarchiára kiterjedő pénzügyi válság követte. Ennek persze nem a váltótörvény volt az oka, de az új szabályozás annyit mindenesetre lehetővé tett, hogy az adósságok gyorsan behajthatóak legyenek, többek között azokkal a földbirtokosokkal szemben is, akik Széchenyi szellemében hitelből igyekeztek fejleszteni birtokaikat.¹²¹ Ahogy ez az

¹¹⁸ SZÉCHENYI, *Világ, i. m.*, xxxix.

¹¹⁹ *Uo.*, 44. Állításait majd vitapartnerre gyermekei kérik ki maguknak: VADERNA, *i. m.*, 258, 267.

¹²⁰ A hitel fiktív és valóságos összetevőinek arányáról szolt az 1844-es brit bankreform vitája is, vagyis hogy a papírpénz értéke (hitelessége) mennyiben kötődjék a nemesfémre való beválthatóságához, vagy pusztán bizalmi-lélektani aspektusokhoz. Ahhoz, hogy a monetáris stabilitás morális integritásra épüljön, az erkölcsnek a gazdaságon kívül kellene állnia, de mivel a hitel éppen bizalmon és véleményen alapul, ezért az erkölcs szükségképpen része a gazdasági szférának, vagyis nem föloldja, hanem újratermeli annak ellentmondásait. Erről lásd KLAVER, *i. m.*, 83–87.

¹²¹ GRÜNWARD, *i. m.*, 128–132.

eset, úgy a hitelválságok története általában is azt igazolhatja, hogy a hitelezés hitelessége sohasem stabilizálható, a közhit, a mende-monda, a megbízhatóság látszata mindig fontos marad. Az 1825-ös válság idején Angliában a bankok a fiókokat megrohanó betétesek bizalmának fenntartása érdekében közszemlére tették aranykészleteiket, vagyis azt a végső (inherens) értéket, amely garantálta a papírpénz mint pusztá reprezentáció hitelét. Amit a *Hitel* ír a vagyon kapcsán látszat és valóság különbségéről, „Jobb ha igazán gazdagok vagyunk, mintha azoknak tartatunk”,¹²² voltaképp tehát a fejlett finansiális rendszerekben sem elválasztható, sőt, azokban a legkevésbé.

Széchenyi számára a *hypotheka* és a *hypothesis* fogalompárja szolgált arra, hogy a gazdasági viszonyok világában megkülönböztethesse a valóságosat a képzeletbelitől. Ennek a megkülönböztetésnek az esendősége abból is kitetszik, hogy etimológiáját tekintve mindkét kifejezés ugyanabból, a görög *hypothithenai*-ből ered, amely egyaránt jelenthetett letétbe helyezést, elzálogosítást, illetve feltételezést, indítványozást, eltervezést.¹²³ Jelentéstanilag tehát a két fogalom alig különbözik, szinte egymás logikai megfelelői. Mindkettő olyan szimbolikus gesztust jelöl, amely a jövőről szóló állításokat helyez „letétbe”, felfüggesztve az igazságukról való döntést.¹²⁴

A hypotheka fetiszizálása összefügg Széchenyinek a jövő kiszámítása iránti szenvedélyével, amely végigkíséri pályáját a *Hiteltől* a döblingi kéziratokig, hol politikai prognózisokban, hol gazdasági kalkulációkban, hol apokaliptikus próféciákban fejeződjé ki. A hitel általa adott értelmezésének a gyökerénél is valamiként a jövőről való biztos tudás vágya munkált. A nemzetnek a könyv zárlatában kifejezett jövőbeliségére vonatkozóan is erről van szó: hitelt adni a politikai jövőnek, vagyis a majdan létrejövő nemzet hipotézisét szilárd hipotékára állítani. Amely törekvés, s ezt Széchenyi műve igazolja a leginkább, egyszerűen szükségszerű és lehetetlen.

¹²² SZÉCHENYI, *Hitel*, i. m., 105.

¹²³ Ezúton köszönöm Simon Attilának, hogy a két szó etimológiájában eligazított.

¹²⁴ A hipotézis és a hipotéka közös jelentéseinek érvelésbeli és gazdasági jellegét bontja ki egy Platon-értelmezésben: Marc SHELL, *The Economy of Literature*. Baltimore, London, The Johns Hopkins University Press, 1978, 45–48.